

STUDIE A MATERIÁLY

Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty*

ROBERT ŠIMŮNEK

I. Úvod

V titulu jedné ze svých knih užil Georges Duby pro středověk metaforické označení „věk katedrál“ – proměny architektonické podoby a umělecké výzdoby katedrál jsou Dubymu východiskem otázek o postoji k Bohu, smrti i posmrtnému životu, tedy k fundamentálním komponentům lidské mentality a jejích proměn.¹ V souvislostech, které jsou meritem přítomného textu, můžeme z Dubyho příměru vyjít a ptát se: je středověk věkem katedrál v očích dnešního člověka, byl jím v pohledu současníků anebo se jedná o pouhý vzletný obrat, na jehož doslovnou interpretaci se vlastně nepomýšlí? O zástupných symbolech – „ikonách“ středověku v myšlení moderního člověka bylo napsáno mnohé, stejně jako o mechanismech, které tento pohled vytvářejí. Přitom není sporu, že symbolem „středověku“ je stejně

ROBERT ŠIMŮNEK: The Castle as a Symbol in the Consciousness of Czech Medieval Aristocracy

Attention is being given to the castle as a symbol of power, a representative symbol and an expressive means of symbolic communication in the medieval community; the chronological framework covers the period from the 12th (13th) century until the end of the 15th and the beginning of the 16th centuries; the aim is to reconstruct the spectrum of castle symbolism with the focus on the Czech environment in the comparative framework of Central Europe.

Key words: castle, medieval aristocracy, symbolical communication, social hierarchy, visualization, Czech Lands, Central Europe

monumentální katedrála jako výstavný a „nedobytný“ hrad či město sevřené pásem hradeb s věžemi a branami. V následujícím textu se zaměřujeme na fenomén hradu. Skutečnost, že téma „(středověký) hrad“ ani dnes neztratilo na aktuálnosti, zřetelně dokládá dvojice navazujících výstav probíhajících v letech 2009 a 2010 pod názvy „Burg und Herrschaft im Mittelalter“ a „Mythos Burg“; zvláště druhá výstava osvědčí, jak dalece je dnešní vnímání „středověkého hradu“ poplatné romantickému pojetí 19. století.² Což je věc poměrně zásadní: ptáme-li se totiž, jakým způsobem a v jakých reálných kontextech i symbolických významech hrad vnímal středověký člověk, nemůžeme nepřipustit, že naše odpověď může být poznamenána, ne-li dokonce spoluformována, právě oním (dnešním) pohledem. Tak jak to pro „myšlení dějin“ platí obecně.

Stačí se podívat na genezi úhlů pohledu na hrad očima vědy od pozdního 19. do pozdního 20. století.³ Nejdříve viděla hrad jako pevnost (což se stalo základem rozličných typologií, akcentujících militární aspekt), poté jako administrativní centrum (zde byl důraz kladen na roli konkrétního objektu v systému správy statků jeho majitele), a konečně v posledních desetiletích se objevuje a intenzivně studuje role hradu jakožto rezidence, s čímž souvisí i studium jeho stavebního vývoje a topografie – lze tu pochopitelně částečně vycházet ze starších výzkumů, klást jim však nové otázky. Úloha hradu v rámci krajiny s tím jde ruku v ruce – význam hradu jakožto vizuálního a mocenského symbolu v procesu osídlení a ovládnutí krajiny zdůraznila v poslední době i krajinná archeologie.⁴ O komponované krajině (*designed landscape*) ve středověku již delší dobu hovoří anglická kastelologická literatura, přičemž v posledních letech nový úhel pohledu obohacuje i kontinentální bádání. Vidění hradů jakožto vizuálních komponentů současně rozšiřuje náš pohled na středověké vnímání krajiny in genere a koncepcí komponované krajiny s architekturou jakožto nositelkou významu in specie.⁵

* Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru AV0Z80150510 *Český dějinný prostor v evropském kontextu. Diverzita, kontinuita, integrace*, jehož nositelem je Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha.

1 Georges DUBY, *Věk katedrál. Umění a společnost 980–1420*, Praha 2002.

2 Info o výstavách in: Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 19, 2009, č. 1, s. 51–52.

3 Projekci „dobového vkusu“ do vnímání hradní problematiky a koncepcí jejího studia pozoruhodným způsobem odkrývá Charles L. H. COULSON, *Cultural realities and reappraisals in English castle-study*, Journal of Medieval History 22, 1996, s. 171–208.

4 Např. Philip DIXON, *Design in castle building: the controlling of access to the Lord, Château Gaillard 18*, 1998, s. 47–56, zde s. 47, a analogicky i v řadě dalších prací.

5 Z dosavadního bádání lze připomenout např. studium krajiny Božích hrobů či problematiku středověkých zahrad. I z hlediska mediévistického studia je velmi

Symbolika hradu v myšlení a vnímání (české) středověké šlechty je – viděno z pozic „naivního pozitivismu“ – nereálné téma. Je totiž nutno konstatovat, že dochované prameny nenabízejí explicitní odpověď na uvedený problémový okruh, ba často ani na jeho jednotlivá dílčí (pod)témata.⁶ Užívám-li pojmu symbolika – symbol, vycházím z přesvědčení, že komunikace je symbolickým aktem, jehož předpokladem je škála výrazových prostředků – nositelů významu, s obsahem shodně srozumitelným mluvčímu i posluchači / příjemci sdělení. Nejde tu pochopitelně jen o slova, ale i o prostředky nonverbální komunikace: gesta, chování, obrazy, stavby i předměty. Věci (*res*) označil za nositele významu – znamení (*signa*) již sv. Augustin: právě význam propojuje rovinu smyslového vnímání věcí s jejich hmotnou podstatou.

Toto je základní rámec, v němž sleduji symboliku hradu v myšlení pozdně středověké šlechty. Předkládám model, koncipovaný jako vnitřně provázaný rekonstruovaný obraz na základě řady nepřímých, ve své výpovědi nicméně zhusta nesporných indicií, svědčících ve stále témže smyslu a logickém konceptu. Základní cíl je dvojitý: naznačit, v jakých souvislostech můžeme problematiku vnímat, a současně ukázat, jak dalece model zjištěný pro české prostředí zapadá do širšího (stredo)evropského rámce.⁷

Není třeba zdůrazňovat a ani zdůvodňovat, že české bádání k problematice hradu jako symbolu ve vnímání středověké šlechty se neobejde bez přihlídnutí k výsledkům zahraničním, především té části, jež ve větší míře akcentuje sociální rozměr „dějin hradů“, k čemuž lze podotknout, že metodicky inovativní podněty přicházejí i z historiografií západoevropských,

užitečný širší záběr problematiky, který naznačují výzkumy vztahu krajina – urbanismus v minulosti: nejnověji Jiří KUPKA, *Historicko-krajinný rámec v kompozici města*, Historická geografie (dále HG) 36, č. 1, 2010, s. 51–72.

6 Výslovně zmiňme alespoň jedinou, na první pohled zdánlivě „nadějnou“ skupinu pramenů – literární texty. Role hradu v jejich rámci byla v minulosti opakovaně zkoumána (speciálně se tématu věnoval P. Wiesinger), přičemž výpovědi k problematice sledované na tomto místě oscilují mezi neurčitým, idealizovaným a problematicky zobecnitelným (shrnující přehled Peter WIESINGER, *Die Rolle der Burg in der mittelhochdeutschen Literatur*, in: Hartmut Hofrichter (vyd.), *Die Burg – ein kulturgeschichtliches Phänomen*, Stuttgart 1994, s. 12–17, s bibliografií); výstižně problém shrnuje Cord MECKSEPER, *Architektur und Lebensformen. Burgen und Städte als Orte von Festlichkeit und literarischem Leben*, in: Eckart Conrad Lutz (vyd.), *Mittelalterliche Literatur im Lebenszusammenhang*, Freiburg (Schweiz) 1997, s. 15–45, zde s. 19–25. Dokonce ani šlechtická naučení potomků (z českého prostředí let cca 1400–1500) přímé výpovědi ke sledované problematice neobsahují.

7 Až na výjimky není z prostorových důvodů možné u jednotlivých bohemikálních lokalit odkazovat na speciální literaturu – evidována je v průběžně aktualizovaném díle Tomáše DURDÍKA, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999 (+ *Dodatky*, I–III, Praha 2002, 2005, 2008).

především anglické. Připomeňme alespoň několik jmen – Charles L. H. Coulson, který již od sedmdesátých let v řadě studií relativizoval tendence k výrazně militárnímu chápání hradů, Thomas Biller a posléze též Joachim Zeune, kteří ve svých pracích zvýšenou měrou reflektují úlohu hradu (a jeho architektury) jakožto výraz reprezentace a sociálního statutu.⁸ A připojme ještě: Werner Meyer, Werner Rösener a Leszek Kajzer. Zatímco Meyerova studie o hradu jakožto výrazu sociálního statutu byla východiskem dalšího široce koncipovaného studia hradní problematiky, sahajícího od šlechtické reprezentace přes technické podmínky každodenního života na hradě až po výpovědní hodnotu středověkých a raně novověkých vyobrazení hradů, Rösener se k problematice symboliky hradu dostává v rámci tematického spektra aspektů vývoje šlechty v pozdním středověku.⁹ Kajzer opakovaně obrátil pozornost ke vztahu hradní politiky a společenského vývoje, utilitárnosti na straně jedné a reprezentace na straně druhé.¹⁰ V rámci bohemikálního bádání se tematika „sociálních dějin hradů“ teprve začíná rozvíjet.¹¹

8 Coulson své předcházející výzkumy v jistém smyslu završil knižní syntézou Charles L. H. COULSON, *Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages*, Oxford 2003 (s přehledem trendů bádání, s. 1–10). Biller se dotknul symboliky falci Friedricha Barbarossy, přičemž roku 1993 předložil syntézu na téma šlechtického hradu (Thomas BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993; ²1998). Zeune svou pozornost soustředil na vizuální stránku hradů, ať celků či jednotlivých částí anebo vnitřního uspořádání, a již do titulu své syntézy vtělil základní intence, v nichž hrad vnímá (Joachim ZEUNE, *Burgen – Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*, Regensburg ²1997); pozornost věnovaná fortifikacím jej přivedla i k tématu symboliky městských hradeb.

9 Werner MEYER, *Die Burg als repräsentatives Statussymbol. Ein Beitrag zum Verständnis des mittelalterlichen Burgenbaues*, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 33, 1976, s. 173–181. – Werner RÖSENER, *Adel und Burg im Mittelalter. Fragen zum Verhältnis von Adel und Burg aus kulturhistorischer Sicht*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 150 (N.F. 111), 2002, s. 91–111.

10 Knižní syntéza (Leszek KAJZER, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, ke šlechtickým hradům 15. století, resp. let 1410–1530, zvláště s. 157–177) je jen dílčím mezníkem jeho bádání – od té doby publikoval několik dalších statí užšího či širšího tematického i chronologického záběru. Kajzerovy výzkumy zapadají do rámce rozsáhlých aktivit polské medievistiky na poli sociálních dějin, kde k problematice „středověký hrad“ lze připomenout dvojici specializovaných sborníků: Jacek WIESIOŁOWSKI (vyd.), *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, Poznań 2001; Marcei ANTONIEWICZ (vyd.), *Zamki i przetrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa 2002.

11 Ze starší literatury je tu ovšem nezbytné zmínit klasické dílo Dobroslavu MENCLOVÉ, *České hrady*, I–II, Praha ²1976, v řadě ohledů dodnes inspirující a nepřekonané; částečně je sociální aspekt patrný v syntéze Tomáš DURDÍK – Pavel BOLINA,

II. Hradní politika

Ptáme-li se po úloze hradu ve vnímání středověkého šlechtice, ptáme se vlastně po významech a rolích, které v myšlení dobové společnosti hrad měl a sehrával, a jakými výrazovými prostředky se zde operovalo. Výchozí kategorií je zde hradní politika – rámec, v němž se hrad uplatňoval jakožto mocenský nástroj a současně jako symbol mocenské legitimizace – tento faktor se v základním principu s neměnnou stereotypností uplatňoval po celé Evropě, v prostředí zeměpanském (kde je možné jednotlivé aspekty, výrazové prostředky i celkový kontext s ohledem na stav dochovaných pramenů sledovat nejdetailněji) i šlechtickém. Termín hradní politika zde užívám ve smyslu kategorie zahrnující celý soubor dílčích aspektů, které svou roli hrály nebo hrát mohly jak při vzniku hradů, tak při majetkových transakcích s nimi, stejně jako i při jejich zániku – ať již násilnou cestou či naopak v důsledku ztráty funkce / funkcí, a tedy opuštění. Obecná definice vychází z vnímání hradu jakožto mocenského instrumentu v rovině utilitární (především význam militární, administrativní) i symbolické. Specifický případ představují hrady rezidenční, kde se mohla výrazněji uplatnit složka symbolická (počítaje v to i architektonické a ikonografické výrazové prostředky), vedle, eventuelně i na úkor složek ostatních.

Jak do tohoto rámce zapadá otázka „hradní politiky“ české šlechty? Je zřejmé, že ve smyslu zakládání hradů – symbolů moci a permanentní přítomnosti – lze v prostředí české šlechty o hradní politice mluvit celkem jednoznačně. Ať šlo o nejrozsáhlejší zakladatelskou vlnu spadající do 13. století (přední panské rody svými hrady cíleně vymezují – „zabírají“ sféry budoucího vlivu), nebo o jednotlivá hradní založení – doby starší i mladší, 12., stejně jako 14.–15. století (fenoménem pozdní fáze jsou hradní založení cizích šlechtických rodů zakupujících se v Podkrušnohoří a severozá-

Středověké hrady v Čechách a na Moravě, Praha 2001 (kritika Martina Wihody in: Archeologické rozhledy (dále AR) 53, 2001, s. 654–657, je snad až příliš zdrcující), přičemž některé aspekty (zvláště pak fortifikační systémy a moment napodobení – v tomto rámci např. fortifikační prvky francouzských kastelů či diskutovanou otázku modelu „královského hradu“ jako prestižního stavebního typu) pojednal Tomáš DURDÍK, *K otázce demonstrační architektury na českých hradech*, Zprávy památkové péče (dále ZPP) 64, 2004, s. 118–123; TÝŽ, *Zur Frage der demonstrativen Architektur der böhmischen Burgen*, Castrum Bene 8, 2006, s. 3–17. Dále je tu třeba připomenout studii Wojciecha IWAŃCZAKA, *Hrad v českém středověkém dějepiscectví*, in: Martin Nodl et al. (vyd.), *Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*, Praha 2004, s. 251–258, zaměřenou velkým dílem na 13. století, jako celek nesporně inspirativní, jakkoli v dílčích otázkách s ní možno polemizovat. Řady problémů se dotýkají i příspěvky v 7. a 9. svazku sborníku *Castrum Bene (Burgen und Siedlungsstruktur = Castrum Bene 7, 2004; Burg und ihr Bauplatz = Castrum Bene 9, 2006)*. Zmínit lze i diskuse k počátkům šlechtických hradů či otázky militárních vizualizací.

padních Čechách – zvláště Ilburků a Šumburků). Zdaleka tak jednoznačnou odpověď nejsme schopni dát v případě hradní držby – tedy získávání hradů koupí či právem zástavním.¹²

Rekonstruujeme-li jednotlivé etapy vzniku a zahušťování sítě hradů – mocenských symbolů panovníka i šlechty (hrady biskupské svým limitovaným počtem hrály v celém procesu marginální úlohu), nutně se dostáváme k otázce vzájemné mocenské rivality. Zdá se, že první kulminační bod spadá do období vlády Přemysla Otakara II. – příčiny i důsledky jsou v obecném měřítku dobře známy (jakkoli tradiční výklad kontextu „odboje“ české šlechty na sklonku Přemyslovy vlády byl v poslední době korigován),¹⁵ zmínku na tomto místě zasluhuje především ze dvou specifických úhlů: střet panovnických a šlechtických zájmů na poli hradní politiky (panovnické „právo nucené směny“, připomínané níže v souvislosti s tematikou hrad – protihrad) a otázka zeměpanského hradního regálu (tj. práva udělovat povolení k výstavbě hradu).

Otázka hradního regálu je jedním z témat, k nimž se historiografie – nejen česká, ale i ostatní středoevropské – znovu a znovu vrací. Na první pohled je zde zřejmá disproporce mezi normou a skutečností. Přesněji řečeno mezi předpokládanou normou (panovník disponující právem povolovat výstavbu hradů) a faktem, že dokladů podobné praxe je velmi málo (ba spíše lze říci, že se jedná o pouhé jednotliviny, a i to namnoze specifické).¹⁴

Obrátíme-li svou pozornost do českého prostředí, nápadný je nejen velmi malý počet dokladů povolení výstavby hradu, ale nepřehlédnutelná je i skutečnost, že panovnický „hradní regál“ v tom smyslu, jak jej zpravidla chápe moderní historiografie, v dobových právních textech vůbec ne-

12 Držba hradů je v tomto rámci součástí širě založených rekonstrukcí vývoje a struktury majetkové držby, ve shrnujících pohledech i metodou sondy v jednotlivých regionech. Pro Čechy lze uvést jako celek dosud nepřekonanou práci Josefa PETRÁNE, *Skladba pohusitské aristokracie v Čechách*, in: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu, AUC 1976, *Philosophica et Historica* 1, s. 9–80, a dále pak práce Miloše PROKOPA, *Držba hradů v Čechách v letech 1418–1478 jako zdroj poznání majetkových poměrů české šlechty, panovníka a církve*, Husitský Tábor 14, 2005, s. 147–226; TÝŽ, *Hrady jako fenomén sociální mobility. Česká šlechta v pozdním středověku*, in: Akta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 2006, č. 2, s. 105–121 (bibliografie starší literatury vlastní i dalších badatelů s. 105, pozn. 3).

15 Libor JAN, *Domáci šlechtická opozice a přemyslovští králové 13. věku*, in: Martin Nodl – Martin Wihoda (vyd.), *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*, Brno 2008, s. 85–100, zde s. 94–99 (tamtéž i literatura k tématu).

14 Což navíc není jen případ českého prostředí, ale i Říše, kde klíčová právní kodifikace v daném směru byla vlastně pouhým stvrzením statu quo (tzv. „knížecí zákony“ císaře Friedricha II. z let 1220 a 1231/1232).

figuruje (neobjevuje se dokonce ani v *Maiestas Carolina*).¹⁵ Hrad – tedy právo na jeho výstavbu a držbu – se tak daleko spíše jeví jako součást souboru nezadatelných práv urozených, stejně jako např. právo na erb, jako jeden z nezpochybnitelných atributů sociálního statutu. Určujícím faktorem – eventuelně limitem – tu podle všeho nebyla panovnická vůle, ale zemské právo (hrad nesměl představovat újmu či potencionální ohrožení jiné strany či stran).¹⁶ Panovník neměl tendenci – a vlastně ani reálnou možnost – zasahovat do šlechtického „práva na hrad“. Dokladem je skutečnost, že od Přemysla Otakara II. není známa jediná listina v tomto směru, ačkoli jestli bychom je někdy očekávali, tedy za silného panovníka vládnoucího ve „zlaté době“ šlechtických hradů. Rozbor privilegií na výstavbu hradů z českého prostředí 14.–15. století ukazuje panovnické povolení nikoli jako *conditio sine qua non* založení hradu, ale jako prestižní moment, jakožto výraz „nejvyšší legitimizace“ příslušného zakladatelského záměru.¹⁷

III. Hrad jako symbol

Hrady jako symboly moci, právního nároku a stálé přítomnosti (ovládnuté) krajiny se výraznou měrou uplatnily v „zakladatelském období“ 13. století.¹⁸ Není přitom náhodné, že v Dalimilově kronice (počátek 14. století) „hrad“ figuruje ve skupině frekventovaných substantiv majících významový vztah ke sféře výkonu moci. Ovšem i pro pozdější dobu platí, že hrad byl symbolem – a nešlo jen o hrady v podobě některého z prestižních stavebních typů (především kastel, donjon), ale i o hrady ve městech (o vnímání těchto hradů jakožto mocenských symbolů svědčí snaha městských obcí tyto hrady převádět do svých rukou a likvidovat, nebo minimálně podřídit

15 Na tento moment upozornil již Tomáš DURDÍK, *Encyklopedie českých hradů*, Praha 1996, s. 225.

16 Vratislav VANÍČEK, „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích, in: Marcell Antoniewicz (vyd.), *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa 2002, s. 24–50, zde zvláště s. 34–36.

17 Je stěží náhodné, že v rámci nepočtené skupiny povolení figurují privilegia vztahující se nemalým dílem k často výstavným hradům vlivných českých pánů: Bavorů ze Strakonice (Prácheň 1315), Rožmberků (Divčí Kámen 1349 a Helfenburk 1355), z pohusitské doby Kolovratů (Nový Hrad 1465) či Jana Ilburka z Vřesovic (Doubravská Hora 1478).

18 Tomáš DURDÍK, *Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus im 13. Jahrhundert*, Castrum Bene 1, 1989, s. 247–262; v širokém rámci sídelního vývoje Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české*, III. 1250–1310, Praha–Litomyšl 2002, s. 251–313; TÝŽ, „Právo na hrad“, zvláště s. 32–34, klade počátky hradů do kontextu recepce rytířské kultury a jejích atributů.

vlastní kontrole).¹⁹ Svou symbolickou roli ovšem plnily i stavebně skromnější hrady a hrádky – např. strážní, celní (v tomto případě lze ukázkově poukázat na stavební podobu Karlsfriedu – tam byla dokonce zdí přehrazena cesta s cílem naznačit panovníkův právní nárok a „kontrolu“)²⁰ či lovecké (specifické byly v tomto směru hrady v tzv. přemyslovském loveckém hvozdu – z nichž některé náležely v době svého vzniku k největším v zemi).²¹ Ve všech těchto případech byl hrad výrazem právního nároku a potažmo zástupným symbolem svého držitele: nositelem významu tu nebyla stavební podoba hradu, ale samotná jeho existence v konkrétní poloze. Ukázkovým příkladem předpokládané funkce mocenského symbolu u hradů sledované kategorie může být pomezí hrad Kunžvart, tj. „Königswarte“ (Prachaticko), jehož založení je spojováno s Karlem IV.: na výrazném skalním bloku vznikla mohutná obytná věž (donjon), přičemž obvodová fortifikace se tu jeví jako zcela druhořadá (nedochovaly se její pozůstatky, a pokud vůbec existovala, musela být dřevěná). Věž (donjon) byla dostatečným symbolem (pochopitelně vedle své funkce praktické).²²

Úlohu symbolické vizualizace právního nároku a „stálé přítomnosti“ mohla sehrát stavba (profánní i sakrální), stejně jako umělecké dílo (obraz, socha), erb či nápis. Zeměpanská a knížecí „rezidenční“ sídla plnila svou reprezentativní a zástupnou funkci i v případě, že panovník na nich pobýval jen velmi málo, a nebyla tedy rezidencí v pravém slova smyslu. Panovnícké sídlo tak v daných případech plnilo úlohu zástupného symbolu –

19 Sledujeme-li vývoj sítě královských hradů v Čechách za posledních Přemyslovců, vystává nám před očima cíleně budovaná soustava opor zeměpanské moci (Tomáš DURDÍK, *Královské hrady a královská města v Čechách 13. století*, Archaeologia Historica (dále AH) 20, 1995, s. 331–337); souhlasu nedošla interpretace vazby královských měst a hradů jakožto momentu vývojově v podstatě zákonitého (Vladislav RAZÍM, *K problematice vztahu hrad – královské město v Čechách*, AH 27, 2002, s. 307–326); několik časových vrstev a typů vazeb hrad – město pro 13.–15. století přehledně postihnul Tomáš DURDÍK, *Die Burgen in den böhmischen mittelalterlichen Städten*, Castrum Bene 6, 1999, s. 41–72.

20 O Karlsfriedu detailně Richard NĚMEC, *Karlsfried – Oybin: Zwei konzeptionell unterschiedliche Burgenanlagen Karls IV. im Zittauer Land*, Castrum Bene 9, 2006, s. 307–338, zde s. 308–319.

21 Začlenění mezi hrady, jež dle znění *Maiestas Carolina* nemají být zcizovány, současně poukazuje (i) na jejich symbolický význam. Tomáš DURDÍK, *Das System der Königsburgen des 13. Jahrhunderts im Jagdgehege der Přemysliden*, Castrum Bene 7, 2004, s. 27–46; nejnověji katalog Vladislav RAZÍM (vyd.), *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklátsku*, Praha 2010 (se základní bibliografií k jednotlivým lokalitám).

22 Tomáš DURDÍK, *K problematice pohraničních tzv. horských hrádků*, AH 29, 2004, s. 343–356, o Kunžvartu s. 348–351 (symboliku věže autor přímo nezmiňuje – k čemuž dodejme, že shora uvedené je pochopitelně hypotéza explicitně nedoložená, ovšem vnímání Kunžvartu v konceptu vysoce symbolické hradní politiky Karlovy ji snad přece jen opravňuje).

symbolu stálé panovníkovy přítomnosti. V širším slova smyslu se zde uplatňuje středověké pojetí kategorie *repraesentatio*, tedy (právní) zastoupení – tj. *persona repraesentata* a její *persona repraesentans*, resp. *persona ficta sive repraesentata*. Zvláště pak ve smyslu – jak Hofmann výstižně formuluje – „Sichtbarmachung einer unsichtbaren Wirklichkeit“.²³ Dobové pojetí hradu jakožto zástupného symbolu mocenského nároku a „přítomnosti“ ilustrativně odráží hradní politika Přemysla Otakara II. v královské doméně Bezdězsko. Výstavný, v monumentální poloze situovaný a zdaleka tudíž viditelný hrad Bezděz byl symbolem panovnické moci a nároku v krajině, jíž král připisoval značný potenciál. V tomto směru se jeho naděje zklamaly – jeho koncepce kolonizace a budování prosperující zeměpanské domény v geologicky i klimaticky anomální krajině do značné míry zkrachovala, a hrad se tak stal i symbolem nenaplněných panovnických ambicí.²⁴

Stále v témže významovém rámci se pohybuje i o více než dvě století později, v době jagellonské. Tehdejší specifická situace (kdy většina zeměpanských hradů byla zastavena) s sebou nesla i specifickou formu demonstrace zeměpanského statutu v rovině hradní architektury.²⁵ Kromě Pražského hradu zůstal v královských rukou z významnějších hradů jen Karlštejn a Křivoklát – je příznačné, že jak na Pražském hradě, tak na obou dalších probíhala za vlády Vladislava Jagellonského (1471–1516) stavební činnost. V popředí králova zájmu stál jednoznačně Křivoklát (nikoli Karlštejn), jak zřetelně dokumentují výzkumy z posledních let věnované stavebnímu vývoji hradu, ikonografii jeho sakrálních i profánních prostor, stejně jako širšímu kontextu Vladislavova *renovatio regni*. Intenzivní vlna zájmu o vladislavskou dobu naznačuje, jak proměňující se hodnotová (hodnotící) škála a optika vnímání otevírá nové interpretační možnosti této epochy: což se týká nemalou měrou i Pražského hradu, jeho stavebního vývoje a ikonografie v době jagellonské, kde stále trvá klíčová otázka: král a / nebo stavové? (Totéž je ovšem neméně aktuální i pro Karlštejn).²⁶

23 Hasso HOFMANN, *Repräsentation. Studien zur Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin 2003, zvláště s. 118–121, 132–144, 156–178.

24 Přemyslovu koncepci detailně analyzoval Josef ŽEMLIČKA, *Bezdězsko – „královské území“ Přemysla Otakara II.*, ČSČH 28, 1980, s. 726–751; nezdar panovníkových zakladatelských záměrů z pohledu pedologie a klimatologie, tedy s přihlédnutím k určujícím aspektům vývoje struktury sídelní sítě, vyložili Petr MEDUNA – Jiří SÁDLO, *Bezdězsko – Dokesko. Krajina mezi odolností a stagnací*, HG 35, 2009, s. 147–160.

25 Razantní propad je mezi stavem k roku 1418 a následným obdobím (srov. M. PROKOP, *Hrady jako fenomén sociální mobility*, s. 114, tab. 1, kde jsou evidovány hrady v přímé královské držbě k letům 1418, 1438, 1478 a 1500).

26 Literatura k tématu „vladislavské gotiky“ je natolik rozsáhlá, že vydala nejen na množství studií, ale i na úctyhodnou řadu monotematicky koncipovaných knih; zde

Hrady ve smyslu mocenské demonstrace a zástupného symbolu permanentní přítomnosti se nemusely nezbytně obracet pouze ve směru „navenek“, ale stejně tak mohl jejich vizuální a symbolický účín být směřován „dovnitř“, k osobám z nižších sociálních stupňů, konkrétně poddaným. Jako výrazy mocenské demonstrace tímto směrem – k lokálnímu obyvatelstvu – byly konkrétně identifikovány některé hrady v dolnorakouském prostředí, přičemž tamější výzkumy naznačily i některé obecné stereotypy. Prvořadě jakožto výraz soudní a správní pravomoci lze vnímat ty případy hradů, jež neměly funkci rezidenční ani strážní, a jejichž vizuální efekt v krajině zůstával omezen jen na blízké okolí.²⁷ Umělecky excelentní grafické zachycení této významové symboliky lze pak nalézt v případě předimenzovaného vyobrazení hradu k měsíci září v Přebohatých hodinách vévody z Berry (kolem roku 1415), kde se odráží zcela jasně sociální hierarchie: v popředí jsou poddaní, kteří pracují na půdě, jež jim nepatří – vlastníkem je majitel hradu, prezentující svou přítomnost a právo monumentální hradní architekturou.²⁸

Vnímání hradu jako správního centra a zástupce vrchnostenské moci nezbytně muselo náležet k mentálním stereotypům středověkého člověka – na všech stupních sociální hierarchie. Úředníci lokální správy byli zástupci své vrchnosti – jak ve vztahu k poddaným (personifikace nepřítomné vrchnosti), tak ve vztahu k vrchnosti samé, jež jejich prostřednictvím spravovala a „ovládala“ svá panství.²⁹ Explicitním dokladem vnímání hradu v uvedeném smyslu byl útok vzbouřených horníků (1525) na hrad Freudenstein, který krátce předtím nad Jáchymovem vystavěl Štěpán Šlik (jde mimochodem přesně o dobu, kdy na hrady útočili – a to až s překvapivým úspěchem – i němečtí sedláci).

Symbolika hradu se odráží i v rovině hrad – protihrad (vzdorohrad). Mechanismus hradů jakožto mocenských symbolů a současně ostnů proti teritoriální a mocenské expanzi regionálních suverénů je zcela zjevný již

připomeňme jen jedinou studii (evidující stěžejní dosavadní práce): František ŠMAHEL, *Korunovační rituály, ceremonie a festivity české stavovské monarchie 1471–1526*, in: Martin Nodl – František Šmahel (vyd.), *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*, Praha 2009, s. 147–170, zde zvláště s. 147–153 (z textu vysvítá interpretační posun, k němuž došlo během posledních několika desetiletí).

27 Martin KRENN, *Bauplatz Burg*, *Castrum Bene* 9, 2006, s. 217–230, zde s. 225–226.

28 Katja MAHNIČ, *The Image of a Castle: Between Symbol and Document*, *Castrum Bene* 9, 2006, s. 279–290, zde s. 282.

29 Z poslední doby např. Simon TEUSCHER, *Erzähltes Recht. Lokale Herrschaft, Verschriftlichung und Traditionsbildung im Spätmittelalter*, Frankfurt am Main etc. 2007, s. 106–113.

v případech hradní politiky Friedricha II. (příkladem může být Girbaden v Elsasku),³⁰ a klasické jsou hrady Eltz a Trutzeltz (eventuelně i Balduineltz) v Porýní, jejichž vzájemný poměr je naznačen již samotnými názvy – byl to trevírský arcibiskup Balduin, který dovedl systém hrad – protihrad do důsledku.³¹

V českém šlechtickém prostředí nebyla dosud problematika „hradů a protihradů“, eventuelně hradů jakožto symbolů moci vystavených v zájmové sféře protivníka speciálně zkoumána. Nepochybně však je, že snahy k omezování moci protivníka nebo minimálně potencionálního protivníka a konkurenta v oblasti hradní, resp. ještě širěji: územní a zakladatelské politiky, jsou dobře známy.³² Klasické příklady pocházejí z doby Přemysla Otakara II. – a nejde tu jen o proslulý králův „štit“ proti Vítkovcům, jak bývá často podnes interpretováno založení Zlaté Koruny, ale o celkovou Přemyslovu koncepci směřující k posílení panovnických mocenských pozic. Ať již prostřednictvím „práva nucené směny“ ve vztahu k církevním institucím či dispozicemi (patrně též nucenými) se šlechtickými majetky.³³ Na obrazu cílevědomé panovnické koncepce opěrných bodů nic nemění revize názorů na její právní pozadí.³⁴

O století později to byl Karel IV., inspirující se hradní politikou zmíněného Balduina Trevírského. Koncepce hrad – protihrad tu nacházela svůj

30 Thomas BILLER, *Castrum novum ante Girbaden noviter edificatum - ein Saalbau Kaiser Friedrichs II. im Elsaß*, in: Hartmut Hofrichter – G. Ulrich Großmann (vyd.), *Burgenbau im späten Mittelalter*, München–Berlin 1996, s. 159–176.

31 Hradní politice Balduina Trevírského se speciálně věnoval Wolf-Rüdiger BERNS, *Burgenpolitik und Herrschaft des Erzbischofs Balduin von Trier (1307–1354)*, Sigmaringen 1980, přičemž otázka vzdorohradů (*Trutzburg*) těsně souvisela s jeho snahou podřídit veškerou potencionálně ohrožující stavební činnost („*fortalitia, castra, vel oppida in fundo Trevirensis ecclesie*“) vlastní kontrole (zvláště s. 156–164).

32 Také analogie z bezprostřední blízkosti české hranice svědčí v tomto duchu – ilustraci poslouží dvojice konkrétních příkladů z okolí hornofalckého Chamu (Bernhard ERNST, *Gegenburgen als Mittel der Territorialpolitik anhand von Beispielen aus der südöstlichen Oberpfalz*, in: Olaf Wagener – Heiko Laß (vyd.), ... *wurfen hin in steine / grôze und niht kleine... Belagerungen und Belagerungsanlagen im Mittelalter*, Frankfurt am Main 2006, s. 155–166).

33 Josef ŽEMLIČKA, „*Právo nucené směny*“ při zakládání středověkých měst, ČČH 96, 1998, s. 502–531; Přemysl Otakar II. jako první z panovníků uvedený nárok rozšířil i na šlechtu (zvláště s. 526–527).

34 V. VANÍČEK, „*Právo na hrad*“, zvláště s. 36–45, ukázal, že panovník byl ve svém jednání vázán zemským právem a zvyklostmi, nemohl „despoticky“ nakládat šlechtickými hrady a obecně majetky (tj. odjímat je v rozporu s právem a bez náhrady); prokazatelně sporné případy tak mají povahu jednotlivin (jejichž celkový kontext namnoze známe zcela nedostatečně) s omezenou výpovědní hodnotou ve vztahu k celkovým trendům.

výraz v symbolice panovníkovy permanentní přítomnosti připomínané všem potencionálním lokálním suverénům – ať již to bylo město (snad nejvýrazněji se tento osten jeví na Žitavsku – výmluvné bylo založení zástupného symbolu profánního i sakrálního v těsné blízkosti města: hradu a kláštera Ojvín a hradu Karlsfried) či šlechta (ukázkovým příkladem tu může být jihočeský Karlshaus, který stál ne-li zcela na počátku, tedy rozhodně byl jednou z hlavních příčin konfliktu mezi panovníkem a Vítkovci – Rožmberky, pány z Hradce a jejich spojenci).³⁵

Významovou vazbu hrad – protihrad (ve smyslu militárním i symbolickým) na straně jedné, a úskalí možností dnešní rekonstrukce na straně druhé, si lze představit na příkladu Příběnic, Příběniček a Hradiště. Zatímco hrad Příběnice byl prokazatelně založen před rokem 1243 (kdy je poprvé uváděn), v případě Příběniček je datem ante quem až rok 1324 – dle svědectví archeologie však i ony vznikly již ve 13. století. Bohužel nevíme s jistotou, jak dvojici Příběnice – Příběničky z hlediska okolností vzniku interpretovat: ať již se jednalo o případ hrad – protihrad (Příběničky jako zeměpanské založení), anebo i Příběničky založili Vítkovci (právě proto, aby sami obsadili potencionální staveniště protihradu), jedná se o zajímavý doklad, že již ve 13. století byl naznačený princip hrad – protihrad v prostředí české šlechty znám. Čímž se dostáváme ke druhému otazníku. Samy Příběnice totiž mohly být „protihradem“ (v daném případě jen symbolickým – bez vizuální vazby) k Hradišti, u něhož se předpokládá zeměpanský původ (založení hradu Přemyslem Otakarem II.): v tomto smyslu by bylo možné vysvětlit náročnou stavební podobu Příběnic, sloužících demonstraci moci stavebníků hradu. Případ Příběnic, Příběniček a Hradiště ukazuje dvojí základní polohu možného vztahu hrad – protihrad: militární (Příběnice a Příběničky) a symbolickou (Příběnice – Hradiště). Za daného stavu znalostí je ovšem nutné připustit, že budoucí výzkum může revidovat stávající interpretaci vztahů krále a Vítkovců v dané oblasti a tím přivede i k revizi výkladu vývojových vazeb tří zmiňovaných hradů.³⁶

35 Souborně nejnověji Richard NĚMEC, *Kulturlandschaft und „Staatsidee“. Architektur und Herrschaftskonzeption Karls IV.*, in: Eva Schlotheuber – Hubertus Seibert (vyd.), *Böhmen und das Deutsche Reich. Ideen- und Kulturtransfer im Vergleich (13.–16. Jahrhundert)*, München 2009, s. 63–102 (s rozsáhlou bibliografií); TÝŽ, *Karlsfried – Oybin* (u Karlsfriedu autor zdůrazňuje jeho celní a správní funkci, zatímco Ojvín vnímá jako výraz panovníkova mocenského nároku); Karlshaus nejnověji v daném kontextu zmiňuje V. VANÍČEK, „Právo na hrad“, s. 34, a právem tu odkazuje k mocenské rivalitě mezi panovníkem a šlechtou a odmítnutí *Maiestas Carolina*.

36 K jednotlivým lokalitám souborně T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, s. 194–195, 458–460 (a příslušné pasáže v Dodatcích k těmto kompendiím); k interpretaci kontextu srov. nejnověji V. VANÍČEK, „Právo na hrad“, s. 41–43.

O tom, že i české prostředí hrad vnímalo jako zdroj moci potencionálního protivníka, a tedy nebezpečí moci vlastní, není pochyb. Primárně jako výraz zjednávaní práva můžeme proto vnímat boření hradů – ať již šlo o hrad protiprávně vystavěný, hrad představující újmu či ohrožení další straně nebo stranám (ve smyslu „protihradu“ i zcela prakticky jakožto opěrný bod zemských škůdců),³⁷ anebo o hrad osob provinilých proti králi a zemi. Symbolika boření hradů je jakýmsi negativním otiskem jejich vnímání jakožto mocenských (zástupných) symbolů. Zboření hradu bylo „zbořením“ (eliminací) zástupného mocenského symbolu – již ze 13. století klasický příklad představuje boření hradů „nepřítele státu“ Borše z Rýzmburka. Poboření hradu jako symbol porážky odráží např. smlouva Oldřicha z Rožmberka se sirtoky (1433).

Je pozoruhodné, že fenomén obléhání, dobývání a eventuelně následného boření hradů jakožto potencionálně nebezpečných bodů se dosud nestal předmětem speciálního výzkumu.³⁸ Případů, kdy cílem obléhání / dobývání byla destrukce hradu, bylo relativně málo – v době míru i v době války, a v celkovém počtu opevněných sídel zaniklých / zpustlých ještě v průběhu středověku tvoří tyto případy (výraznou) menšinu. Podíváme-li se souborně na obléhání hradů a tvrzí, zjišťujeme, že cílem velké většiny akcí bylo převedení opěrného bodu do vlastních rukou, příp. demonstrace vlastní moci: ať již šlo o bezprecedentní případ „obléhání“ Hluboké, v jehož průběhu byla zlomem poprava Závaše z Falkenštejna (1290),³⁹ odnětí Jenštejna Janovi z Jenštejna, jenž hrad přestavěl do podoby reprezentativního sídla (máme tak před sebou pokus o symbolickou degradaci protivníka:

37 Ukázkovým příkladem mohou být vojenské kampaně lužického Šestiměstí ve čtyřicátých letech 15. století, zasahující hluboko do Čech (jedním z hradů tehdy pobořených byl i proslulý Vízmburk). Ze solitérních akcí připomeňme dobytí hrádku Čejchanova (1404), sídla zemského škůdce Zoula z Ostředka hotovostí pod vedením arcibiskupa Zbyňka Zajíce z Házmburka, hradu Bradlece (1417) zemského škůdce Vaňka z Jenštejna královskými vojsky, či zneškodnění dvojice opěrných bodů Habarta Lopaty – hradů Lopata (1432–1433) a Hus (1441).

38 K dispozici z nedávné doby máme pouze přehledovou práci týkající se obléhání hradů v Čechách zhruba 1420–1470, resp. jejich části se zachytitelnými pozůstatky obléhatelských pozic, vedle literatury zaměřené na technickou stránku věci – možnosti obrany či předsunuté fortifikace: Tomáš DURDÍK, *Zum derzeitigen Stand der Studien zu Belagerungswerken vor böhmischen Burgen*, in: Olaf Wagener – Heiko Laß (vyd.), ... wurden hin in steine / größe und niht kleine... Belagerungen und Belagerungsanlagen im Mittelalter, Frankfurt am Main 2006, s. 305–326; Jiří VARHANÍK, *Obrana středověkého hradu palnými zbraněmi*, AH 27, 2002, s. 125–138; Miroslav PLAČEK, *Externí fortifikace moravských hradů*, AH 27, 2002, s. 139–154.

39 Věci se detailně zabýval Libor JAN, *Proces se Závašem a proměny královské vlády v letech 1289–1290*, ČČH 103, 2005, s. 1–40, zde zvláště s. 25–32.

zabrání hradu bylo útokem na jeho identitu i sociální statut),⁴⁰ propagandisticky silně zveličené dobývání hradu Sionu (1437), završené teatrální popravou Roháčovou a dalších „obránců“ hradu,⁴¹ a / nebo (pokus o) podlomení moci protivníka jednorázovým převedením jeho opěrných bodů (a mocenských symbolů) do vlastních rukou (ukázkový příklad představuje paralelní obležení minimálně šesti hradů Zdeňka ze Šternberka královskými vojsky roku 1467).⁴²

IV. Hrad jako výraz šlechtické identity

Od svých počátků byly hrady – symboly moci vnímány i jako jeden z nositelů a výrazových prostředků rodových tradic, a tedy i rodové identity. Ukázkový příklad v tomto směru představuje Codex Falkensteinensis, vzniklý v souvislosti s testamentem hraběte Sibota IV. von Neuenburg-Falkenstein († kolem 1200) z doby kolem roku 1170, resp. 1164–1170, doplněný do 1196 – primárně šlo o evidenci rodových příjmů z různých zboží s uvedením příslušných správních center; součástí je přehled rodových hradů, včetně jejich vyobrazení.⁴³ Je zřejmé, že Siboto se svými hrady prezentoval – hrad vyjadřující sociální statut měl v jeho pojetí úlohu legitimizace šlechtické identity, přičemž svou roli mohl v tomto směru sehrát i stavební typ hradu, čehož se dotýkám i na jiném místě: jakkoli jsou totiž vyobrazení hradů schematická, ba zběžná, nejsou identická, ale naopak postihují některé signifikantní typy hradní architektury. Sibotův kodex stojí na počátku (minimálně z hlediska možností naší rekonstrukce) dlouhé řady svědectví (máme-li na mysli středoevropský prostor) o legitimizační

40 Prameny nedovolují osvětlit kontext v úplnosti – jisté je, že hrad, založený ve třicátých letech 14. století, prošel za držby Jana z Jenštejna (pražský arcibiskup 1379–1396) přestavbou v reprezentativní sídlo; stejně tak nesporný je i fakt, že počínaje rokem 1390 Jenštejn hrad již nadržel, přičemž je nápadné, že onoho roku byl jeho majitelem právě Jenštejnův protivník Huler; názor, že král Jenštejnovi hrad odňal v kontextu vzájemných sporů, má nepochybně svou logiku (T. DURDÍK, *Encyklopedie českých hradů*, s. 122; spory mezi králem a arcibiskupem narůstaly již od poloviny osmdesátých let a eskalovaly v první polovině devadesátých let: Jiří SPĚVÁČEK, *Václav IV. 1361–1419*, Praha 1986, s. 215–258).

41 Petr ČORNEJ – Bohdan ZILYNSKYJ, *Jan Roháč z Dubé a Praha. Konec Jana Roháče – pověst a skutečnost*, Pražský sborník historický 20, 1987, s. 35–61.

42 Šlo o Český Šternberk, Konopiště, Lešno, Zbořený Kostelec, Měšice, Chvatěruby; jako první z obležených hradů se ovšem vzdala Roudnice, kterou Šternberk držel z titulu poručníka sirotků Jana ze Smiřic, přičemž obležen a dobyt byl snad i Helfenburk u Úštěka, který Zdeněk rovněž držel.

43 Nejnověji o pojetí hradu v *Codexu* i obecně Hans-Joachim ZIEGELER, *Standes-Zeichen. Kunst und Kultur des Adels – eine Skizze*, in: Susanne Wittekind (vyd.), *Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, II. Romanik, München etc. 2009, s. 497–507, zde s. 504–505 (k témuž i v katalogu na s. 526–527).

úloze hradu, konstitutivním komponentu šlechtické identity a ztělesnění rodových tradic. Obloukem se můžeme přenést až do poloviny 16. století – neboť i s odstupem čtyř staletí od dob Sibotových zjišťujeme stále tytéž mechanismy: hrady se objevují jako nositelé „starobylosti“, a tedy rodové identity v rámci precedenčního sporu mezi pány z Újezdce na straně jedné a Valdštejny a Šternberky na straně druhé (1546), a když se Hans Khevenhüller v roce 1563 bránil nařčení z problematičtějšího původu svého rodu, jako součást obrany nechal vyhotovit rodinnou kroniku a vedle toho i velkoformátový rodokmen doprovazený vedutami rodových sídel.⁴⁴

Tradice, kontinuita, starobylost jakožto aprobace právního nároku (v širokém smyslu, počítaje i v to legitimizaci moci) byly jednou z konstitutivních kategorií šlechtického myšlení. „Staré“ bylo vždy lepší než „nové“, přednost a právo měl ten, kdo mohl vykázat posvěcení tradicí. Tento stereotyp došel specifického výrazového spektra i v případě hradů – nositelů významu.⁴⁵ Výrazem bylo zachování a cílené prezentování (např. odlišnou barvou fasády či v podobě neomítnutého zdiva) starých stavebních struktur (především věží), stejně jako vědomé navazování na starší tradici v podobě přejímání forem a výrazových prostředků. Vizuální připodobnění „starému“, tj. tradičnímu a „dobrému“, našlo v českém prostředí specifický impuls v podobě vývojové cesury, kterou znamenalo husitství. Do doby předhusitské se nutně upíraly zraky těch, kteří chtěli ono „zbúrenie země“, pokládané za neblahý mezník rozrušivší kontinuální rozkvět, marginalizovat, a naopak deklarovat návaznost na období řádu a prosperity. V pozdně středověkých Čechách znovu vznikají Madony krásného slohu – ať již sochy či deskové malby, záhy se historismus projevil v oblasti sepulchrální symboliky a široce se rozvinul ve stavitelství.

Stojíme zde na terminologickém rozcestí: jedná se o historismy či archaismy? Debata, vedená na dané téma již několik desetiletí, jež nebyla uzavřena ani dílem Schmidtovým,⁴⁶ nemá jasný závěr ani v literatuře umě-

44 Nejnověji Robert NOVOTNÝ, *Spory o přednost ve středověku a na počátku raného novověku*, in: Martin Nodl – Martin Wihoda (vyd.), *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*, Brno 2008, s. 185–202, zde s. 195–196; Petr FIDLER, *Pomník, památník, památka*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (vyd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 15–22, zde s. 20.

45 O kategorii *starobylosti* Josef MACEK, *Pojem času v jagellonském věku*, in: Pocta Josefu Petráňovi. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně, Praha 1991, s. 157–160.

46 Přehled diskuse podal Klaus GRAF, *Retrospektive Tendenzen in der bildenden Kunst vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Kritische Überlegungen aus der Perspektive des Historikers*, in: Andrea Löther et al. (vyd.), *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter*. Festgabe für Klaus Schreiner, München 1996, s. 389–420,

novědné, ani historické: zde i onde se paralelně užívá obou termínů (jakož i spojení historizující / archaizující tendence) a v podtextu se rozumí, že obě kategorie jsou chápány ve smyslu větším dílem synonymním. Méně častý je termín tradicionalismus.

Nejednotná terminologie předznamenává nejednotnou interpretaci. Zaměříme-li se na oblast architektury, konstatujeme, že to, co starší literatura označovala jako váhavé přejímání renesančních podnětů, se ve světle novějšího bádání jeví jako cílené retrospektivní tendence. „Citace“ tohoto typu mohly být v zásadě dvojího druhu: jednotliviny anebo stavební typus. V německých zemích mohl Hoppe podobných případů dokumentovat celou řadu (k nejznámějším patří zámky Güstrow, Torgau či míšeňský Albrechtsburg),⁴⁷ v Polsku představuje ukázkový případ programové legitimizace imitovanou starobylostí hrad Dębno,⁴⁸ jakožto jeden z nástrojů legitimizace prostřednictvím minulosti lze vnímat programy „historizujících“ staveb Friedricha III. († 1493),⁴⁹ připomenout můžeme i pozdní fuggerovský Niederalfingen, jenž je imitací štaufské hradní architektury.

V prostředí českých šlechtických hradů pozdního středověku nebyla uvedená problematika dosud sledována – na základě dokladů z oblasti sakrální architektury, kde se s „archaickými“ prvky evidentně setkáváme, lze však soudit, že i zde se musela uplatnit. Alespoň v podobě výrazově signifikantních jednotlivin. Problematické zůstává nejen samo dešifrování archaizujících / historizujících stavebních částí a celých struktur, ale – snad především – interpretace: jaký byl záměr stavebníka a jakého sdělení měla být stavba nositelkou?

Nešlo však jen o historismy / archaismy ve smyslu záměrného přejímání starších vzorů s cílem deklarovat starobylost a kontinuitu. Samy staré stavební struktury bývaly často vnímány nejen jako součást symbolické hodnoty hradu, ale přímo jako jeden z jejich výrazových prostředků. A nepřekvapuje, že to byly věže – vizuálně dominantní siluety hradů, přerůsta-

zde s. 399–406; Michael SCHMIDT, *Reverentia und Magnificentia. Historizität in der Architektur Süddeutschlands, Österreichs und Böhmens vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Regensburg 1999.

47 Nejnověji Stephan HOPPE, *Drei Paradigmen architektonischer Rauman eignung*, in: Katharina Krause (vyd.), *Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, IV. Spätgotik und Renaissance, München etc. 2007, s. 236–243; TÝŽ, *Architekturstil als Träger von Bedeutung*, in: tamtéž, s. 244–249.

48 Krzysztof CZYŻEWSKI – Marek WALCZAK, *Uwagi o późnogotyckim detalu architektonicznym zamku w Dębnie koło Wojnicza*, in: Jacek Wiesiołowski (vyd.), *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, Poznań 2001, s. 39–42; Andrzej LASKOWSKI, *Program ideowy zamku w Dębnie (propozycja odczytania)*, in: tamtéž, s. 30–38.

49 Přehled bádání k této problematice K. GRAF, *Retrospektive Tendenzen*, s. 393–394.

jící v jejich ikony a tím zástupné symboly, které v tomto kontextu sehrály zásadní roli. Případy zachování starých věží – z utilitárního hlediska nevýznamných, a zjevně tedy o to důležitějších v kontextu hradní symboliky – nejsou ničím výjimečným. Z domácího prostředí lze uvést celou řadu příkladů, kdy byly věže inkorporovány do pozdně středověkých a raně novověkých hradních a zámeckých areálů: namátkou lze připomenout seвероčeské zámky Grabštejn a Lemberk, v západních Čechách Libou s dochovaným bergfritem či Loket s románskou věží včetně dochovaného (zazděného) cimbuří, v Posázaví Ledec, ve středních Čechách Poděbrady, v jižních Čechách Rožmberk, kde čtverhranná věž dolního hradu byla pojata do renesanční stavby zámku v 16. století, a pod novější fasádou je dominantou hradu podnes atd. Na hradě Boru, jedné ze švaberských rodových rezidencí, pokročili na počátku 16. století ještě dále: nešlo jen o „zachování“ mohutné věže – bergfritu, ale o zdůraznění jeho symboliky (a vizuální dominance) přístavbou ochozu a zděné helmice (1505).⁵⁰ Konečně připomeneme Zvířetice: jejich dominantou je podnes jedna ze středověkých věží, souběžně s výstavbou renesančního paláce zvýšená nástavbou.

Sledujeme-li neustále ještě narůstající počet případů, kdy stavebněhistorický průzkum v hmotě zdiva zámků identifikuje, ne-li kompletně, tedy podstatným dílem zachované stavby pozdně gotické, případně ještě starší, vzbuzuje to ve vztahu k zachovávání starých stavebních částí, ba celých budov, určité otázky.⁵¹ Můžeme tvrdit, že zachování původních sídel – jejichž technický stav nejednou jistě nebyl valný – bylo vedeno pouze snahou po co možná úsporném řešení stavby zámku začleněním stávající budovy (tvrze často tvoří samostatné křídlo), anebo leží klíč k vysvětlení jinde? Domnívám se, že tomu tak je – deklarací starobylosti, ztělesněné původní tvrzí, bylo možné legitimizovat zámeckou novostavbu o několik století mladší.

Další z významových rovin symboliky hradu představovalo jeho pojmenování – jméno samo o sobě bylo konstitutivním elementem tradice. Od 15. století lze sledovat poměrně četné případy pojmenování hradů odvozených od erbovních znamení držitelů (např. Lemberk, Rožmberk, Šternberk), případně od osobních jmen (např. Potštejn). Skutečnost, že samo pojmenování hradu bylo ve šlechtickém prostředí vnímáno jako nositel tradice, lze rovněž dokumentovat více příklady. Např. Litice a Potštejn, drslavické rodové hrady, jejichž jména byla přenesena na nová sídla ve vý-

50 T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 235 (s fotografií).

51 Soubornou představu poskytuje dílo *Encyklopedie českých tvrzí* (kolektiv autorů), I–III, Praha 1997–2005; Pavel VLČEK, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 2001. – Výzkumy posledních let seznam lokalit pochopitelně dále rozšířily.

chodních Čechách. Analogický princip představují i hrady jménem Cimburk u Koryčan a u Městečka Trnávky, dle rodové tradice s vazbou k „hradu“ Cimburku na Kutnohorsku, podobně jako dvojí – Starý a Nový Herštejn, stejně pak i Nový Šumberk, založený mezi lety 1432–1435 Vilémem ze Šumberka, jenž názvem odkazoval k rodovému hradu [Starému] Šumberku.⁵²

Se jmény hradů byly nedílně spojeny predikáty od nich odvozené, které jakožto klíčový prvek šlechtické identity zpětně dokumentovaly i roli hradu v tomto směru. Princip šlechtické identifikace s poukazem na hrad či tvrz byl ve svém základním mechanismu neměnný po celý středověk – ať šlo o predikát odkazující na jediný hrad (typu „z Rožmberka“, „ze Šternberka“, „z Pernštejna“), na dva hrady – kdy nověji připojený zpravidla indikoval příslušnost k rodové větvi (typu „z Hasištejna a Lobkovic / Hasištejnský z Lobkovic“, „z Libštejna a Kolovrat / Kolovratský z Libštejna“, „Mracký z Dubé“, „z Chlumu a Košumberka“), případně bylo do titulatury pojata rezidenční sídlo – tj. domicil (typu „z Gutštejna sedl. na Nečtinách“). Identita pojmenování rodového hradu (často původního či jinak z hlediska rodových dějin a tradic signifikantního sídla) a predikátu šlechtického rodu byla jedním ze základních identifikačních prvků šlechtice (jednotlivce i rodu). Odrazem je tu fakt, že predikáty v řadě případů již nerefletovaly aktuální majetkové poměry: ač hrad samotný třeba již dávno vyšel z rukou rodu, v predikátu jeho příslušníků figuroval i nadále (příkladem mohou být páni z Choustníka, píšící se po Choustníku ještě dalších sto let poté, co tento rodový hrad prodali roku 1322 Rožmberkům).⁵³

Na hradech samých se ve své době často, ba zcela běžně, objevovala memoriální média vztahující se k historii stavby, jež byla nositelem tradice, starobylosti, kontinuity, a tedy i symbolického a potažmo právního nároku.

52 Jména hradů „s významem“ zapadají do širšího rámce „ovládnutí prostoru toponymy“ – příklady vsí i městeček, odvozujících pojmenování od osobního jména svého urozeného zakladatele nejsou ničím výjimečným, stejně jako řada toponym odvozených od deklarace panovnického nároku: Kynšperk, Kynžvart a Kunžvart, Kunžak ad. Význam připisovaný pojmenování hradů ještě ve 14. století nejlépe dokládají hradní založení Karla IV. (pojmenování hradů, strategicky rozložených symbolů panovnické moci a nároku, bylo složeno z osobního jména panovníkova a substantiv -stein, -krone, -berg, -haus či -fried). K tomu Ellen WIDDER, *Mons imperialis, Baldenau, Karlstein. Bemerkungen zur Namengebung luxemburgischer Gründungen*, in: Friedrich Bernward Fahlbusch et al. (vyd.), *Studia Luxemburgensia. Festschrift Heinz Stoob zum 70. Geburtstag*, Warendorf 1989, s. 235–284 – i v tomto bodě Karlovy hradní politiky lze předpokládat přímou inspiraci Balduinem Trevírským.

53 Predikáty jakožto nástroje identifikace (a tudíž nositelé identity) plnily v obou těchto bodech analogickou úlohu jako rodová jména a příjmy (Robert ŠIMŮNEK, *Rodová jména, příjmy a rodové tradice české šlechty v pozdním středověku*, Acta Onomastica 46, 2005, s. 116–142).

Šlo především o pamětní nápisy všeho druhu, případně pouhé letopočty (jež moderní badatel namnoze jen s obtížemi a nejednou i s rizikem chyby zakotvuje do rámce chronologie stavebního vývoje daného objektu), a dále erbovní desky (ani jejich interpretace nebývá vždy jednoznačná). Rozsahem dochovaného fondu marginální, svým významem však závažnou kategorii představují vyobrazení hradů – jedná se o poměrně rozsáhlou problematiku, z níž je zde třeba připomenout dvojí základní. Vyobrazení hradu mělo vždy legitimizační účel (není náhodné, že se vyobrazení hradů objevují výhradně v reprezentativních prostorách šlechtických sídel, a to profánních – např. Žirovnice, Houska, i sakrálních – např. Švihov). Z hlediska studia stavební podoby hradu, a tedy věčné otázky „fotografické věrnosti“ zachycení hradů, je třeba připomenout, že zachyceno bylo to, co „mělo být vidět“, symbol, jemuž divák rozuměl, nikoli věrný odraz reality (což pochopitelně nevyklučuje značný stupeň realističnosti některých vyobrazených hradů).⁵⁴

Hovoříme-li o rodových tradicích a hradech jakožto výrazových prostředcích „starobylosti“, je třeba zmínit rodové pověsti, resp. tradice vztahující se k rodovým hradům. A to i přesto, že přímé doklady vlastně chybějí. Nejen v rovině konkrétních tradic, ale i obecně z hlediska fenoménu samého: nemáme totiž doloženo, jak sami šlechtici vnímali počátky rodových hradů, jaké tradice a jaká eventuální symbolika se k nim vztahovala. Konstatovat můžeme pouze tolik, že v rodových pověstech hrady explicitně nefigurují, na straně druhé je pravda, že „originálních“ středověkých rodových tradic (necháme-li stranou erbovní pověsti) máme zachováno jen velmi málo, většinou jde až o záležitost 16. století (čímž pochopitelně není řečeno, že nemohly mít starší jádro, ovšem poměr toho, co zaznamenává Hájek a především pak ve svých dílech Paprocký, ke starší tradici, je velmi obtížné, ba nemožné spolehlivě stanovit).⁵⁵ Základní moment, totiž hrad vnímaný jako symbol rodové identity a tradice, výraz legitimacy a nástroj osobní i rodové reprezentace, je přesto zcela nesporný.

54 I pro české prostředí pozdního středověku platí jednoznačně postřeh formulovaný K. Mahničovou: „Regardless of its degree of realism, a medieval representation of a castle was always symbolic“. Ať jsou hrady zachycené sebevíce schematicky a identifikovatelné jen dle kontextu vyobrazení, či naopak vysoce realistické s řadou identifikovatelných detailů, „yet the purpose of the painting castle is identical in both cases: the image of the castle is to symbolically represent the castle’s owner and his social status“ (K. MAHNIČ, *The Image of a Castle*, s. 287).

55 Tématu šlechtických erbovních pověstí se věnuje Petr VOREL, *Rodové heraldické pověsti jako prostředek mezigeneračního přenosu informací ve šlechtickém prostředí českých zemí v 16. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (vyd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 61–67 – vychází ze svých starších výzkumů, orientovaných především do prostředí rodu Pernštejnů.

V. Hrad jako legitimizační instrument

Jakožto výraz sociálního statutu představoval hrad jeden z klíčových legitimizačních instrumentů – tím, že honosná sídla vizualizovala sociální statut svých majitelů, současně jej legitimizovala. Je proto jen logické, že držba venkovského statku s panským sídlem (hradem, tvrzí) byla jednou z nepominutelných podmínek na cestě k reálnému přijetí (akceptování) nobilitovaných a všech těch, jejichž sociální vzestup byl značně rychlý, stavovskou společností.⁵⁶ Není přitom náhodné, že již zámožní „patricijové“ 14. století se legitimovali držbou hradu – charakteristické je, že hrady a tvrze nebudovali jako centra administrativní, přičemž o jejich významu z hlediska strategického nelze vůbec hovořit. Jediným vysvětlením je zde právě ona prestiž, kterou držba hradu – atributu šlechtice – měšťanům přinášela.⁵⁷ Nejznámější jsou v tomto směru pražští Rokycanerové, stavebníci výstavného hradu Okoře, z jejichž rukou hrad přešel (1416) – a to je příznačné – do majetku zámožného dvorského apatykáře Ludvíka z Florencie a poté jeho syna Jana, neboť i oni znali hodnotu symbolického kapitálu z držby hradu vyplývajícího. Ostatně v okolí Prahy by bylo možné nalézt analogických příkladů více – jmenujme alespoň tvrz Roztoky, kde pražský rod Mühlhausenů přistoupil ke stavebním úpravám (po roce 1387), anebo Škvorec, hrad, který zhruba v téže době (kolem roku 1400) podstatně rozšířil rod Olbramoviců.⁵⁸ V jistém smyslu analogickou situaci bychom našli na Chebsku – příkladem malého hradu v rukou měšťanů, kteří se snažili vyrovnat šlechtě, může být Starý Rybník.⁵⁹

Ukázkový příklad legitimizace prostřednictvím hradu představuje výstavný a rozsáhlý Krakovec – jeho stavebníkem byl na počátku osmdesátých let 14. století Jíra z Roztok, přičemž vlastní prestiž zdůraznil ještě využitím stavitelů z okruhu dvorské huti, jakož i (předpokládám) v rámci ikonografické výzdoby hradní kaple (arkýřovým presbytářem se výrazně vizuálně uplatňovala ve hmotě hradu).⁶⁰ Jiný příklad představuje hrad Sion

56 Tato podmínka platila tehdy zcela obecně – srov. např. Karl-Heinz SPIESS, *Aufstieg in den Adel und Kriterien der Adelszugehörigkeit im Spätmittelalter*, in: Kurt Andermann – Peter Johaneck (vyd.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel*, Stuttgart 2001, s. 1–26, zde s. 9–10.

57 Martin MUSÍLEK, *Odras dvorské kultury v měšťanském prostředí ve 13. a 14. století*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (vyd.), *Dvory a rezidence ve středověku*, II. Skladba a kultura dvorské společnosti, Praha 2008, s. 475–505, zde s. 490–494, tab. s. 498–501.

58 Celkový rozsah držby tvrzí a hradů v rukou pražských měšťanů je až překvapivý – srov. Petr CHOTĚBOR – Tomáš DURDÍK, *Die Sitze der Prager Bürger in der Umgebung von Prag*, *Castrum Bene* 6, 1999, s. 13–32, souborně dle mapky s. 14.

59 Jiří ÚLOVEC, *Hrady, zámky a tvrze na Chebsku*, Cheb 1998, s. 210–214.

Jana Roháče z Dubé († 1437) – to, co bychom v případě sídla husitského hejtmana snad neočekávali, zde dokumentuje vnímání hradu jako výrazu sociálního statutu.⁶¹ Z hlediska obytné funkce nesporně pohodlný hrad s minimálně trojími kamny zakládá Roháč někdy v letech 1426/1427 ve strategicky málo výhodné poloze se zjevně nedostatečným důrazem na obrannou složku. Ač pod dojmem bezprostředně hrozícího obléhání byla fortifikace narychlo posílena (1437), hrad byl přesto během krátkého času dobyt.⁶²

Nejen venkovská sídla, ale i městské hrady a výstavné paláce plnily svou legitimizační úlohu. Na prvním místě nelze nezmínit Bedřicha ze Strážnice († 1459). Původně tábořský hejtman dokázal svůj vojenský a konsekventně i politický kapitál u císaře Zikmunda proměnit v zástavu královského města Kolína. Svůj sociální statut deklaroval výstavbou hradu nazvaného *Lapis refugii* (pamětní deska připomínající jeho založení roku 1437 se dochovala) a se svou někdejší minulostí se radikálně rozešel.⁶³ Jiný příklad může představovat kutnohorský Hrádek – výstavný městský palác srovnatelný s analogickými stavbami zeměpanskými (pokládáný za napodobeninu Václavova hrádku na Zderaze). Stavebníkem Hrádku zřejmě byl Václav z Donína, objevující se roku 1411 jako člen korunní rady, a v letech 1417–1420 královský rychtář v Kutné Hoře, přičemž i druhá významná stavební etapa byla spjata s potřebou adekvátní reprezentace: za Jana Smíška z Vrchovišť, který Hrádek koupil roku 1490, došlo v několika etapách k reprezentativním stavebním úpravám sídla (první fázi Smíškových úprav datuje letopočet 1493 v západní síni prvního patra, jejíž výzdoba pochází zřejmě od italských mistrů).⁶⁴

60 T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 187–188, na základě výstavnosti a rozsahu hradu spekuluje o možném králově skrytém zájmu na založení hradu.

61 Sion se tak do značné míry vymyká z rámce zpravidla extrémních poloh i stavební podoby hradů husitské doby (srov. T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, zvláště s. 197–202).

62 Souborně (s evidencí literatury, především studií Evy Janské) T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, s. 467–469, a příslušná místa v Dodatcích k témuž dílu.

63 Amedeo MOLNÁR, *Tábořský kněz a hejtman – Bedřich ze Strážnice*, in: týž, *Na rozhraní věků. Cesty reformace*, Praha 1985, s. 25–112; o nápisové desce Jan KAMARÝT, *Kolínské náhrobky a nápisné texty*, *Středočeský sborník historický* 16, 1981, s. 155–192, zde s. 187–189 + obr. příl. 15; o kolínském hradu nejnověji Vladislav RAZÍM, *K základním otázkám stavebního vývoje hradu v Kolíně nad Labem*, *Památky středních Čech* 17, 2003, č. 2, s. 28–44.

64 Eva ŠAMÁNKOVÁ, *Stavební vývoj kutnohorského Hrádku*, ZPP 11–12, 1951–1952, s. 282–300; Hrádek jakožto napodobenina hrádku na Zderaze zmínil nejnověji Tomáš DURDÍK, *Doppelpalasanlagen – ein moderner und prestigeträchtiger Burgentyp in Böh-*

Vrchovišští (nobilizováni 1492 císařem Friedrichem) ztělesňují typ rodu, jehož sociální vzestup byl doprovázen vypjatými formami stavovskými adekvátní reprezentací. Podobných případů bychom v jagellonských Čechách zachytili více – např. Glacové ze Starého Dvora, původem měšťanský rod z Krupky, Friedrichem nobilitovaní roku 1471. (Nepřehlédneme, že v obou případech se jednalo o rody, jejichž bohatství bylo založeno na důlním a těžařském podnikání.) Zatímco Jan z Vrchovišť sídlil v kutnohorském Hrádku a jeho bratr Václav zakoupil Žirovnici a tamější panské sídlo přebudoval v reprezentativní rezidenci, v případě Glaců se rezidenčními hrady staly Střekov a Červený Hrádek, zakoupené krátce po dosažení nobilitace ještě v sedmdesátých letech. Lorence Glace († 1516), sídlícího na Červeném Hrádku, si připomeneme ještě v souvislosti s koncepcí rezidenčního hradu – město.⁶⁵

Nebyli to ovšem jen měšťané či příslušníci původně málo významných šlechtických rodů, kteří v pozdním středověku se stále větším důrazem a stavitelskou monumentalitou demonstrují svůj sociální statut, ale i čelní a ambiciózní představitelé starých panských rodů. Na prvních místech je tu třeba jmenovat Půtu Švihovského z Rýzemberka († 1504), jehož jméno je spjato především se Švihovem a Rabím, a Viléma z Pernštejna († 1521), který inicioval pozdně gotické přestavby několika rodových hradů, ze starší doby pak nepochybně Lva z Rožmitálu († 1485), jehož rezidenční hrad Blatná náleží z hlediska stavební podoby i vnitřní výzdoby ke špičkovým objektům svého druhu. Ve srovnání s uvedenými muži méně známou postavou je Albrecht Bezručický z Kolovrat († 1490), zakladatel rodové větve Novohradských z Kolovrat – právě s jeho jménem je spjato jedno z nemnoha hradních založení pozdní, pohusitské etapy (Nový Hrad u Loun). Zatímco zde byl militární aspekt marginalizován, jiné pohusitské hrady naopak dokládají, že fortifikace byla vnímána nejen jako účelová, ale sama o sobě představovala („mocenský“) symbol. Příkladem může být Hartenštejn a Doubravská Hora, dvojice hradů s mohutnou fortifikací s bateriovými věžemi.⁶⁶

men zur Zeit Karls IV., in: *Burgenbau im späten Mittelalter*, II, München–Berlin 2009, s. 67–78, zde s. 75 (výstavbu Hrádku klade do let 1410–1415).

65 Robert ŠIMŮNEK, *Aufstieg im spätmittelalterlichen Böhmen: Das Beispiel der Familie von Vrchoviště (1480–1520)*, in: Jiří Fajt – Uwe Tresp (vyd.), *Legitimiert durch Repräsentation? Kulturelle Integrationsstrategien von Außenseitern und Aufsteigern in Mitteleuropa vom 14. bis 18. Jahrhundert*, Ostfildern 2010, v tisku; TÝŽ, *Jirkov – „rezidenční“ město Glaců ze Starého Dvora*, in: Petr Rak (vyd.), *Comotovia* 2009, Chomutov 2010, s. 49–71.

66 Nejnověji Tomáš DURDÍK, *Batterieturmburgen in Böhmen*, in: *Castella Maris Baltici* 8, 2007, s. 37–48, zde s. 39–43.

VI. *Vizuální účín hradu (poloha, stavební podoba, militární prvky, archaismy)*
Hovoříme-li o hradu jako symbolu, na jednom z prvních míst je tu klíčová otázka stavební podoby hradu, resp. vizuálního účínu hradu v krajině. Ten byl určován nejen stavební podobou, ale i polohou – polohou ve smyslu geografických souřadnic, stejně jako charakteristikou krajinného prostoru. Opakovaně – a plným právem – byl středověk v literatuře označen jako období, kdy v jednání hrálo vidění a slyšení ritualizovanou roli. Totéž ovšem platilo i pro celou škálu operací a jednání, spojených s prostorem, a to ve smyslu horizontálním (vymezení území), tak i vertikálním (výšková diferenciace jako odraz diferenciace sociální). Architektura, architektonický prostor a architektonický celek tak nepochybně byly funkčně a symbolicky determinovanými a determinujícími médii – spolu s dalšími prvky „konstruovaly obraz světa“. ⁶⁷ Tatáž stavba situovaná do různých vizuálních rámců měla různý vizuální efekt (a potažmo význam). ⁶⁸

Anglosaská literatura užívá v souvislosti s cílenou prezentací prostřednictvím hradů v krajině termínu *designed landscape*, což odpovídá českému „komponovaná krajina“ – daleko spíše než jako kategorie obecná je v našem prostředí pojem vnímán jako označení „[barokní] komponované krajiny“, zatímco pro středověk se toto označení u nás a ve střední Evropě dosud neetablovalo. Neznamená to ovšem, že i zde by nemělo své opodstatnění – některé náznaky se objevují např. ve sborníku *Landschaften im Mittelalter* (2006), speciálně ve vztahu k hradům je pak význam přírodních podmínek a krajinného kontextu z různých úhlů pohledu reflektován ve sborníku *Burg und ihr Bauplatz* (2006). ⁶⁹ I v případě střední Evropy platí Liddiardův podiv nad malou pozorností, která v rámci kastelologické literatury byla dosud věnována otázkám volby místa nákladných stavebních podniků – výstavby hradů. ⁷⁰ Možnosti nového vnímání problematiky na-

67 K této problematice, přesahující velkým dílem i do oblasti sakrální architektury a vizuálních médií v sakrálních prostorech, z novější speciální literatury především S. HOPPE, *Drei Paradigmen*.

68 Připomeňme tu případ ministeriálních hradů na Chebsku, kde dojem „vězovitosti“ byl často dosažen volbou vhodného skaliska – staveniště hradu: skalní výčnělky samy mohly připomínat věže, případně je pro tento účel stačilo adaptovat vhodnou dostavbou (Tomáš KAREL – Vilém KNOLL, *Felsbaustellen als ein beeindruckender Faktor der Ministerialenburgen des Egerlandes*, *Castrum Bene* 9, 2006, s. 181–200).

69 Karl-Heinz SPIEB (vyd.), *Landschaften im Mittelalter*, Stuttgart 2006; *Burg und ihr Bauplatz* (= *Castrum Bene* 9), 2006. O úvodní vlně do problematiky na základě českého materiálu se pokusil Robert ŠIMŮNEK, *Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka*, HG 35, 2009, s. 95–146; otázka „středověké komponované krajiny“ u nás zůstává stále takřka *terra incognita*.

70 Robert LIDDIARD, *Castle Rising, Norfolk: a „Landscape of Lordship“?*, *Anglo-Norman Studies* 22, 2000, s. 169–186, zde s. 169.

značuje především krajinná archeologie, nahlízející krajinu – někdejší „dějinné jeviště“ v celistvosti (aktuální trendy jsou charakterizovány rozšířením zorného úhlu klíčových kategorií *land-use* a *designed landscape* i na období středověké a v případě prvé kategorie se již můžeme setkat i s adjektivem *prehistoric*).⁷¹ Jedním z ukázkových případů umožňujících rekonstruovat dobový pohled na interakci hrad – krajina se stal hrad Bodiam v Sussexu (kolem roku 1385): usilujeme-li o rekonstrukci výsledného vizuálního efektu hradu v „komponované krajině“ (a potažmo tedy záměru stavebníka), nutně musíme zohlednit kombinaci účínu krajiny s architekturou sídla.⁷² Hradní architektura jakožto nositelka významu ve spojení s krajinou zde zapadá do širšího kontextu „sociální krajiny“, tedy „krajiny s významem“. Jakkoli pro středověk je téma studovatelné jen v limitovaném rozsahu (daném interpretačními možnostmi pramenů a rekonstruovatelností někdejší krajiny), je celkem jasně zřejmé, že základní stereotypy „tvorby sociální krajiny“ mají nemalou měrou nadčasovou platnost.⁷³

Je evidentní, že elity světské i církevní již od počátku s krajinou „počítaly“ – nelze si totiž představit, že by stavitelé hradů, pocházející z těchto kruhů, ignorovali krajinný kontext svých sídel, resp. nevyužili možností znásobení symboliky hradu a jeho architektury. To byl jeden ze základních principů demonstrace moci v kontextu mocenské rivality.⁷⁴ Doklady jsou k dispozici již z 11.–12. století, shodně ať máme na mysli normanskou Anglii nebo střední Evropu. Zde, na českém pomezí, nacházíme náš nejstarší doklad. Je jím hrad Přimda. Je svědectvím, že již na počátku 12. století byl

71 Archeologie krajiny je téma, které i do budoucna skýtá značný potenciál – a to i ve vztahu k relativně úzké problematice probírané v přítomné stati (zde alespoň Martin GOJDA, *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*, Praha 2000). Prvořadě letecká archeologie, hojně využívaná především pro studium pravěkého osídlení (např. Martin GOJDA (vyd.), *Ancient landscape, settlement dynamics and non-destructive archaeology: Czech research project 1997–2002*, Praha 2004), ale i pro středověk (za klasickou lze dnes označit práci Jan KLÁPŠTĚ, *Paměť krajiny středověkého Mostecka*, Praha 1994).

72 Detailně problematiku koncepce vizuálního účínu hradů 11.–12. století rozpracoval Robert LIDDIARD, „*Landscapes of Lordship*“. *Norman Castles and the Countryside in Medieval Norfolk, 1066–1200*, Oxford 2000, s výhledem do pozdního středověku (s. 108–119).

73 Srov. Denis E. COSGROVE, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Madison 1998 (meritem je 16.–19. století, v úvodu ovšem i reflexe středověkých kořenů).

74 Srov. výstižnou formulaci R. LIDDIARDA, *Castle Rising*, s. 170; speciálně k otázce hradu jakožto symbolu aristokratického statutu a ambic ve společnosti 12., resp. 11.–15. století, David CROUCH, *The Image of Aristocracy in Britain, 1000–1300*, London etc. 1992, s. 252–280.

šlechtický hrad vnímán jako mocenský symbol, symbol „právního nároku“ a permanentní přítomnosti. Hrad, připomínaný poprvé roku 1121, byl založen v tehdy neosídlené oblasti jakožto opěrný bod symbolické moci svého stavebníka – jímž byl velmi pravděpodobně markrabě Diepold II. von Vohburg. Provokativní záměr stavebníka byl jasně pochopen i z české strany – kníže Vladislav Přimdu oblehl a dobyl, přičemž – a to je neméně charakteristické – kníže Soběslav nechal hrad v roce 1126 obnovit, tentokrát již jako opěrný bod české strany (a tedy současně symbol jejího mocenského nároku v oblasti). Hrad byl vystavěn na skalnatém vrcholu kopce nabízejícího neobyčejně příznivý výhled jak směrem do Čech, tak i do Bavorska; dominantou byla masivní obytná věž, typově náležející ke skupině věžových hradů (*Turmburgen*) sálské doby, jakkoli svými dimenzemi a mocností zdíva běžný průměr zřetelně přesahuje. V tomto smyslu je možno Přimdu vnímat jako přímo ukázkový případ mocenského symbolu.⁷⁵

Sledujeme-li problematiku volby zcela konkrétního umístění hradu v krajině, zjišťujeme, že zde působil celý komplex aspektů – částečně byla nepochybně determinována přírodními podmínkami, přece však existuje řada případů, kdy na tomto podkladě nejsme schopni pohnutky konkrétní lokalizace vyložit. Určující faktory lze rozdělit do dvou základních skupin: 1. přirozená obranyschopnost, dostupnost stavebního materiálu, vody, vazba na komunikace ap.; 2. právní, politické a ekonomické aspekty.⁷⁶ Výsledná lokalizace byla věcí kompromisu mezi prioritami, preferencemi a reálnými možnostmi (v tomto směru je třeba rozlišovat mezi hrady zakládanými ve starém sídelním území, a naopak hrady zakládanými v kolonizovaných oblastech – zatímco v prvním případě měl potencionální stavebník ruce do značné míry svázány již konstituovaným právním stavem, v případě druhém mohl naopak relativně svobodně rozvíjet ideu hradu jakožto mocenského symbolu, a zástupného symbolu stavebníka v nové ob-

75 Nejnověji Vladislav RAZÍM, *K významu a stavební podobě románského hradu Přimda*, Průzkumy památek 15, 2008, č. 1, s. 39–56; Tomáš DURDÍK, *Přimda – die älteste Steinburg in Böhmen*, in: *Neue Forschungen zum frühen Burgenbau*, München–Berlin 2009, s. 95–103.

76 Danou problematikou se dlouhodobě zabývá Werner Meyer (nejnověji W. MEYER, *Topographie und Baugrund, natürliche Vorgaben beim Burgenbau*, Castrum Bene 9, 2006, s. 291–306, s bibliografií); v podobě přehledného grafu naznačuje škálu prolínajících se aspektů M. KRENN, *Bauplatz Burg*, s. 217. Z hlediska studia aspektů volby polohy hradu je inspirativní práce Artura BOGUSZEWICZE, *Genius loci oder die natürliche Umgebung. Platzwahl für Burgerrichtung*, Castrum Bene 9, 2006, s. 41–60 (založená na rozsáhlé dokumentaci především z oblasti Dolního Slezska), v některých směrech se mi ovšem hledání symbolických významů jeví až upřílišněné – typu symbolika vodního toku v blízkosti hradu či vody v hradním příkopu (s. 53).

lasti).⁷⁷ V každém případě se můžeme ptát, zda byla dána např. přednost vizuálně výhodnější, ale z hlediska obrany méně výhodné poloze? Jak vznikala představa o konkrétní stavební podobě hradu v návaznosti na jeho polohu v krajině, co ji ovlivnilo a jak byla realizována (změny během výstavby apod.)? Platilo, že osamocený hrad ve vyvýšené poloze má jistě silnější vizuální i „sociální“ účinek než hrad v rovině, ať již je nebo není opatřen věžemi – působivá je tu ona vizuální nadvláda a přehled nad okolím, jíž nížinný hrad vizuálně dosáhnout nemůže (částečnou kompenzaci tu představovala umělá návrší obehnaná příkopy – což mělo i praktický význam, přičemž rozsahem nevelkou plošinu na návrší vizuálně opanovala věžovitá stavba). V některých případech byla volba pohledově lukrativního místa pokládána za natolik důležitou, že v jejím jménu bylo nutno slevit z nároků na složku militární. V rámci kontinentální Evropy byla problematika „hradu v krajině“ – ve smyslu vizuální demonstrace přítomnosti, a potažmo tedy přihlídnutí ke krajinnému rázu i konkrétním podmínkám jako jednomu z východisek hradní politiky – nejdetailněji sledována v případě Pruska (hrady řádu německých rytířů, polských králů i biskupů).⁷⁸

Pohled na monumentální architekturu hradů v Prusku nás přivádí k otázce distinktivních typů hradní architektury. Co bylo nebo mohlo být chápáno jako signifikantní? Rozloha hradu, jeho stavební podoba / typ jako celek, či některý jiný znak – detail?⁷⁹ V českém prostředí je daný soubor otázek již léta aktuální obzvláště v případě výkladu počátků šlechtických hradů ve 13. století. Z debat na toto téma vyplývá, že za signifikantní je pokládána rozloha hradiště – plocha (budoucího) hradu na straně jedné a sta-

77 Werner MEYER, *Burgengründungen: Die Suche nach dem Standort*, Château Gailard 18, 1998, s. 123–134, zde s. 124–126; Martin BITSCHNAU, *Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300. Grundlagen zu ihrer Erforschung*, Wien 1983, s. 9–33, hodnotí polohu hradů v kontextu formování šlechtické identity.

78 Christofer HERRMANN, *Das Preußenland als mittelalterliche Architekturlandschaft*, in: Karl-Heinz Spieß (vyd.), *Landschaften im Mittelalter*, Stuttgart 2006, s. 167–197, vnímá v této souvislosti Prusko jako „krajinu architektury“ (*Architekturlandschaft*), a to ve smyslu stavebně unifikujícího prvku charakteristického pro určitou oblast; sleduje tak jednotlivé architektonické typy – hrady (s. 182–184), ale i kostely (s. 184–185) či radnice (s. 186–187).

79 Inspirativní je v tomto směru šest bodů – základních charakteristik, které jako určující z hlediska klasifikace hradů obzvláštního významu zformuloval Thomas BILLER, *Deutsche Fürstenburgen (1250–1450). Eine Forschungslücke, ihre Gründe und Folgen*, in: *Burgenbau im späten Mittelalter, II*, München–Berlin 2009, s. 9–25. Kategorii *Fürstenburgen* navrhuje zavést právě proto, aby se tento specifický typ vydělil od velkých a výstavných šlechtických hradů (*Großburgen*), které ovšem neměly všechny příslušné atributy oněch zeměpanských (knížecích) hradů. Je příznačné, že východiskem tu je středověký pohled – hrad jakožto nositel významu a odtud odvozená kritéria klasifikace.

vební typ hradu na straně druhé (nejdiskutovanějším tématem je v tomto směru nepochybně hrad kastelového typu – jeho rozšíření a především „filialce“). Z hlediska symboliky hradu základní moment – a ten je obecně platný – spočívá v přejímání stavebního typu (bez ohledu na nesnadné dešifrování vzájemných vazeb): stavební typ nebyl kopírován sám o sobě, forma se přebírala kvůli obsahu, tedy symbolickému sdělení.⁸⁰ Architektonický citát znamenal přihlášení se k „ideji“, k symbolice vzoru. Ukázkovým příkladem jsou u nás hrady typu francouzského kastelu: již přímé ohlasy 13. století (z nejznámějších Týřov či Nižbor) byly pouhým vizuálním napodobením stavebního typu (bez pochopení funkce), a tento trend se s postupem doby ještě prohluboval.⁸¹ Jiný příklad představují poměrně rozsáhlé pravidelné čtyřkřídlé dispozice – stavební typ hradů pražských (arci)biskupů 14. století: především Krivsoudov, Trhový Štěpánov a evidentně i Vlašim.⁸² Neméně pozoruhodný je i doklad kopírování stavebního typu v případě šlechtických hradů – přičemž vzor (hrad Kožlí) i kopie (hrad Lešno) byly hrady šlechtické (nápadnou podobnost oba hrady vykazují jak z hlediska dvoupalácové dispozice, tak i obvodovou zdí);⁸³ o kutnohorském Hrádku Václava z Donína jakožto napodobenině zeměpanského hrádku na Zderaze byla již řeč.

Je nesporně pozoruhodné, že letité, a před několika lety (pokud jde o stránky odborného tisku)⁸⁴ zesílenou měrou vedené diskuse o královském, resp. šlechtickém založení zhruba desítky hradů nejen neodporují, ale bez ohledu na konkrétní stanoviska jednotlivých badatelů naopak po-

80 Klasickou práci představuje Günter BANDMANN, *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*, New York 2005 (¹1951); na uvedeném principu byly pochopitelně koncipovány i historismy v architektuře (v návaznosti na Bandmanna M. SCHMIDT, *Reverentia und Magnificentia*, zvláště s. 45–55) – jen takový citát má smysl, který na minulé a starobylé odkazuje srozumitelnou řečí.

81 O kastelech francouzského typu detailně Tomáš DURDÍK, *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Praha 1998, s. 9–149, tamtéž podrobně o obou zmíněných i četných dalších, mimo jiné i šlechtických hradech.

82 Tomáš DURDÍK – Pavel BOLINA, *Hrady pražského biskupství (arcibiskupství)*, AH 21, 1996, s. 291–306.

83 T. DURDÍK, *Doppelpalasanlagen*, s. 74.

84 Z rozsáhlé literatury k tématu zde postačí připomenout trojici bezprostředně souvisejících příspěvků: Jan KLÁPŠTĚ, *Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích*, AR 55, 2003, s. 786–800; Tomáš DURDÍK, *K počátkům šlechtických hradů v Čechách*, AR 56, 2004, s. 169–175; Vladislav RAZÍM, *Nad počátky hradů české šlechty*, AR 56, 2004, s. 176–214. Otázka modelu královský hrad → šlechtický hrad jakožto jeho (zmenšená) napodobenina byla diskutována speciálně na případu Vízmurka a Řičan (dva základní názorové proudy sumarizuje J. KLÁPŠTĚ, *Poznámky*, s. 788–790, 797).

tvrzují dva klíčové body konceptu symboliky hradu očima středověké šlechty: 1) hrad jako zástupný symbol v „ovládnutém“ (eventuelně k ovládnutí určeném) prostoru; 2) stavební podoba hradu jako výraz prestiže. Sledujeme-li totiž hrady typu Lichnice, Jindřichova Hradce, Rýzmburka ad., tedy hrady, kde se jeví v nepoměru rozloha a stavební podoba (odpovídající představě královských hradů) na straně jedné, a držitel (šlechtic) na straně druhé, smíme na základě diametrálně odlišných, ba přímo protichůdných stanovisek soudit, že za daného stavu (a patrně ani do budoucna) nelze danou otázku spolehlivě rozhodnout. Evidentní nicméně je, že prestiž a „mocenský nárok“ šlechtických držitelů tyto stavby vyjadřovaly svou vnější podobou bez ohledu na osobu stavebníka. V každém případě šlo o zástupný symbol v podobě hradu „zeměpanských parametrů“, což samo o sobě vyjadřovalo ambice držitele – ať již byl sám stavebníkem, anebo do svého vlastnictví přejal hrad panovnického založení (v tomto případě přistupuje ještě symbolika právní kontinuity).⁸⁵ S úsudkem, nakolik pohled nebo spíše pohledy na počátky českých šlechtických hradů ovlivní aktuální diskuse o právním kontextu velmožské (šlechtické) držby 12.–13. století, s čímž právo na výstavbu sídla nedílně souvisí, je vzhledem ke stále probíhající debatě vhodné vyčkat.⁸⁶

Stavební podoba hradu, jeho rozsah a výstavnost o stavebníkovi / majiteli vypovídala mnohé. Nejen o jeho sociálním statutu, ale i o jeho finančních možnostech, přičemž signifikantní tu zpravidla nebyl konkrétní stavební typ hradu, ale celkový vizuální účín.⁸⁷ Škála komponentů, které se (spolu)podílely na celkovém vizuálním efektu a byly tak nositeli významu – sociálního statutu a nároku držitele, byla značně široká. Věžovitý charakter byl jednou ze základních charakteristik, nositeli významu byly ovšem i dal-

85 Prestiž plynoucí z převzetí zeměpanského hradu šlechticem zmiňuje již T. DURDÍK, *K počátkům šlechtických hradů*, s. 172. – Debata „královské založení kontra šlechtické založení“ mi připadá do určité míry obdobná jako v Německu svého času aktuální „staufská architektura kontra šlechtická architektura“, kdy klíčový nositel významu – *Buckelquader* – býval jednou vydáván za symbol císařský a jindy za výraz rytířského etosu (T. BILLER, *Die Adelsburg*, s. 25–31, 185–194).

86 Za postačující tu lze pokládat odkaz na dvojici statí nedávného data – po jedné z každé strany „diskusního stolu“: Josef ŽEMLIČKA, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách)*, ČČH 107, 2009, s. 269–308; Libor JAN, *Hereditas, výsluha, kastelánie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období*, Časopis Matice moravské 128, 2009, s. 461–472.

87 Dokladem tu může být několik typů hradů – všechny paralelně náležely jedinému rodu – v *Codexu Falkensteinensis* (Joachim ZEUNE, *Burgenkundliche Marginalien zu zeitgenössischen Darstellungen*, in: Hartmut Hofrichter (vyd.), *Putz und Farbigkeit an mittelalterlichen Bauten*, Stuttgart 1993, s. 15–22, zde s. 15–16).

ší komponenty: dispozice (např. prestižní dvoupalácová dispozice anebo palác ukončený apsidou),⁸⁸ vizuálně nápadné komponenty exteriérů, a to především hradní kaple – nositelé symboliky sakrální legitimizace,⁸⁹ ale i další prvky (vedle arkýřů, často závěrů zmíněných kaplí, např. „záclonková“ okenní ostění), a pochopitelně interiéry (např. sklípková klenba, motivy sukovitého větvoví – *Astwerk*, malířská výzdoba).⁹⁰ Jako specifické se jeví dva další prvky – již zmíněné cílené zachovávání a prezentace starých stavebních struktur, a dále pak ještě militární vizualizace.

Při celkovém pohledu na tento fenomén nám neunikne, že řada opevnění již v době svého vzniku nedostatečně reagovala na aktuální vývoj palných zbraní, nezohledňovala stav vývoje obléhací techniky i taktiky, nebyla-li vysloveně zastaralá.⁹¹ Co však na straně druhé nelze fortifikačním českých šlechtických hradů doby pohusitské, a především pak jagellonské, upřít, je monumentalita, spektakulárnost a vizuální účín jejich opevnění, mohutných pásů hradeb pročleněných věžemi, baštami či rondely.⁹²

88 Vedle již zmíněné dvojice Kožlů – Lešno např. rožmberské hrady Dívčí Kámen a Helfenburk, Vysoký Chlumeck či Libštejn (T. DURDÍK, *Doppelpalasanlagen*); Pavel BOLINA, *Der Einfluss der Burg Tirol in Südtirol auf die böhmischen Luxemburger und den Burgenbau in Böhmen und Mähren*, in: *Burgenbau im späten Mittelalter*, II, München–Berlin 2009, s. 193–198.

89 Prolínající se funkční a významové komponenty hradních kaplí souborně nejnověji Ulrich STEVENS, *Burgkapellen. Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*, Darmstadt 2005; z českého prostředí speciální studie Tomáš DURDÍK – Pavel BOLINA, *Kaple vrcholné středověkých hradů*, *Castellologica Bohemica* 2, 1991, s. 9–22; TÍŽ, *Středověké hrady*, s. 52–62.

90 Sklípková klenba, stejně jako reprezentativní schodiškové věže a „záclonková“ okenní ostění náležejí do souboru inovativních prvků profánních staveb počínaje cca rokem 1470 (Uwe ALBRECHT, *Bauaufgaben profaner Architektur zwischen 1470 und 1620. Auftraggeber und Funktionen*, in: Katharina Krause (vyd.), *Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, IV. Spätgotik und Renaissance, München etc. 2007, s. 209–225, zde s. 210); v českém prostředí se sklípková klenba jakožto prestižní typ projevuje výrazněji v česko-saském přhraničí, ale i na řadě staveb ve vnitrozemí, především spjatých s předními panskými rody – Švihovskými, Rožmitály, Lobkovici, Pernštejnny ad. (Milada a Oldřich RADOVI, *Kniha o sklípkových klenbách*, Praha 1998, zvláště s. 62–81); příklady vlivů saské gotiky na českých hradech evidují T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 235–236. Motivy sukovitého větvoví nacházíme v té době po celé střední Evropě (z poslední doby R. ŠIMŮNEK, *Krajina a příroda*, s. 108–109), u nás nejnámější je tzv. Stromový sál na hradě v Bechyni, po 1507 (T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 234–235).

91 K nefunkčním fortifikačním prvkům českých hradů již 14. století (Střekov, Ralsko) T. DURDÍK, *K otázkám demonstrační architektury*, s. 122–123.

92 Zdokonalování a zesilování hradních fortifikací – preventivně i ex post, v návaznosti na konkrétní neblahé zkušenosti, náleží ke stěžejním charakteristikám české hradní architektury let zhruba 1420–1520 (souborně T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 197–248). František CHUPIK, *Fortifikační stavitelství mezi gotikou*

Počátky zjišťujeme již v době pohusitské, vrchol pak kolem roku 1500. Už jen svou neobvyklostí silný vizuální účín ve své době musel vzbuzovat pohled na hrad Velhartice, v jehož horizontále se uplatňuje věžovitě stavení (Putna), dvojí palác, hradba s baštami a především most o čtyřech obloucích sklenu- tých na mohutné pilíře, pozoruhodnou vizualizaci máme před sebou v Blat- né, kde mohutná vstupní věž je pozdního původu (pochází až z doby přestav- by hradu zhruba 1475–1480), a její ryze militární úloha byla silně limitovaná – klíčový obranný prvek i napříště představovala blatná poloha sídla. Jednot- livé komponenty militárních vizualizací našly svůj odraz v řadě případů – všude tam, kde monumentalita výrazu převažovala nad reálnou funkčností. Předchozí vývoj vrcholí okolo přelomu 15. a 16. století dvojicí rezidenčních sídel Půty Švihovského z Rýzemberka (Švihov, Rabí), ale především koncepcí militárních vizualizací pánů z Pernštejna (Pardubice, Kunětická Hora, ale i zástavně držená Hluboká ad.) a Trčků z Lípy (Orlík, Lipnice).⁹⁵ Opakovaně byla zmiňována otázka citací – příznačně na ni narážíme i v kontextu mili- tárních vizualizací: ať již je to možná inspirace opevněním jádra pardubické- ho hradu, na niž bylo poukázáno v případě hradu Kostelce nad Černými Lesy (jeho výraznou přestavbu provedl po roce 1492 Slavata z Chlumu a Košum- berka), či analogie proslulého torionu hradu Rabí, kterou podle všeho zachy- cujeme ve fortifikaci hradu Jindřichova Hradce (její modernizace proběhla v rámci rozsáhlé přestavby hradu koncem 15. století).⁹⁴

VII. Závěr

Starší bádání (disproporčně) akcentovalo u hradů složku militární, zatím- co novější inklinuje k celistvějšímu vnímání hradu nejen jakožto architek-

a renesancí, in: Dalibor Prix (vyd.), *Pro arte*. Sborník k poctě Ivo Hlobila, Praha 2002, s. 239–245, věnuje pozornost vzorům a kulturněhistorickým souvislostem zemních fortifikací v Čechách a na Moravě období cca 1490–1540: poukazuje přitom na roz- manitost možných inspiračních zdrojů, někdy unikajících naší pozornosti ve stínu genia Riedova, jemuž je připisován zásadní podíl na řadě pozdně středověkých sta- veb, především hradních.

95 Militární vizualizace na perňštejnských hradech, především Pardubicích, v širším středoevropském rámci sledoval Vítězslav PRCHAL, *Znamení moci. Opevňování sí- del a měst pánů z Pernštejna na přelomu 15. a 16. století (K vojensko-reprezentačním funkcím fortifikační architektury)*, *Historie a vojenství* 53, 2004, s. 34–44; TÝŽ, *Mezi vojenskou funkcí a symbolem. Militární atributy sídel nobility raného novověku*, in: Radmila Pavlíčková – Martin Elbel (vyd.), *Miscellanea ze Semináře starších dějin*, Olomouc 2005, s. 121–147.

94 T. DURDÍK – P. BOLINA, *Středověké hrady*, s. 239–240. – Na okraj dodejme, že poz- dější osudy hradeckého torionu zcela zapadají do rámce, v němž militární prvky vnímalo renesanční zámecké stavitelství – na torion stavebně navázal renesanční rondel (cca 1591–1596).

tonického, ale i „sociálního“ fenoménu. Zcela logicky chápe hrad – jeho polohu i stavební podobu jako výsledek historických souvislostí v širokém slova smyslu, vojenských stejně jako hospodářských, ale i právních či správních. Středověk nejen neznal hradní typologii v dnešním slova smyslu, ale i kategorií hrad – hrádek – zámek užíval značně libovolně a nedůsledně. Neodlišoval složku militární od složek reprezentativní a obytné a hrad / hradní areál vnímal jako celek. Jako reflexi statutu stavebníka / majitele. Ujasníme-li si základní významový rámec či rámce, v nichž šlechtic hrad vnímal, tím zřetelněji a ve svrchovaně logickém, v tradici pevně zakotveném kontextu se vývojové trendy 16. století budou jevit již pro období pozdního středověku – pozdější doba ve výrazových prostředcích precizovala starší modely, podstatu ovšem (pouze) přejala.⁹⁵

Symbolika hradu vycházela za prvé z jeho polohy a / případně za druhé z jeho stavební podoby – vizuálně dominantní (výstavný) hrad byl výrazem „ovládnuté krajiny“ a současně zástupným symbolem svého stavebníka či držitele. Nositelem významu nebyl jen celkový vizuální účín a monumentalita architektury, ale i vhodně volený rejstřík citací a „odkazů“ – ať již ve smyslu „starobylých“ stavebních komponentů či přejímání stavebních a dekorativních vzorů z prostředí dvorských hutí. Řadu symbolických prvků zahrnovala i hradní topografie – tedy vnitřní prostory hradů, jimž zde bližší pozornost věnována nebyla. Výškové úrovně, komunikační schémata, prostorové vazby, reprezentativní prostory profánní i sakrální a jejich ikonografie – to vše mělo svůj smysl a význam srozumitelný limitovanému publiku, jež do těchto místností mělo přístup. Příznačně zjišťujeme již v případě hradní brány, že její symbolika sahala daleko za utilitární rovinu „vstupu do hradu“ (svědectvím je již sama výstavnost bran a jejich heraldická, epigrafická a eventuelně malířská výzdoba). Nechyběly pokusy vnímat hrad jako symbol i v rovině právní, jakožto nositele sociálního statutu – což ovšem bývalo odmítáno logickým poukazem, že „siedlem se urozenie neponižuje ani povyšuje“. Symbolika hradu hrála konečně svou roli i při performativních aktech typu skládání lenních přísah a slibů / přísah věrnosti – tyto se odehrávaly buď v sakrálních prostorech (tj. v kostele, zpravidla před oltářem)

95 S důrazem na 16. a 17. století Petr VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.–17. století*, Pardubice 2001. Svým celistvým záběrem inspirativní studii předložil Tomáš KNOZ, *Šlechtická paměť v uměleckém ztvárnění moravských renesančních zámků*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (vyd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 23–36 – na několika modelových příkladech autor naznačil ideální (po mém soudu) přístup k výkladu reprezentativní funkce profánní architektury 16.–17. století: zachování a cílená prezentace „starobylých“ stavebních struktur, militární vizualizace a celá škála ikonografických médií tu představují základní klíče k pochopení (symbolického) významu těchto staveb.

anebo na hradech – symbolech moci a postavení, eventuálně v případě lén i symbolech právního vztahu mezi vazalem a seniorem.

Hrady pochopitelně nebyly jediným mocenským ani zástupným symbolem – analogickou (*mutatis mutandis*) roli měly i kláštery, případně kostely s rodovými nekropolemi. Již od 13. století, a v zesílené míře pak v pozdním středověku, se ukazuje utilitární i významové (symbolické) sepětí hradu a (rezidenčního) města. Hrad (a rezidenční dvůr) spolu s rezidenčním městem a rodovým klášteřem / nekropolí tvořily soubor základních výrazů stavovsky adekvátního životního stylu, přičemž v jednotlivých případech mohla mít symbolika řadu významových poloh. Pokud Burian II. z Gutštejna († kolem 1489) obnovuje „zbořený“ hrad, nemající militární ani jiný utilitární význam, a přesto jej opatří opevněním, v krátké době dosáhne povýšení přilehlé vsi na město, které obežene hradbami a navíc tu založí klášter, máme evidentně před sebou hrad a město jakožto zástupné symboly (nepřítomné) vrchnosti v příslušné oblasti (Chyšě).⁹⁶ Brilantní rozpracování koncepce významového sepětí hradu a města je spjato s Půtou Švihovským z Rýzmburka († 1504) a lokalitami Švihov a Rabí; rodový klášter a současně nekropoli Půta zřídil v Horažďovicích.⁹⁷ A konečně poukaz na symbolický kapitál: mohl stát např. v pozadí koncepce Albrechta z Kolovrat († 1510) ve vztahu k Mělníku (jednomu z rezidenčních věnných měst českých královen) a klášteru Šopka / Pšovka, jež formou zástavy cíleně převáděl do svých rukou.⁹⁸

Předkládaný text vstupuje na pole ve středoevropském rámci teprve v poslední době intenzivněji povšimnuté, a ve vztahu k české šlechtě dosud jen minimálně dotčené. Jedná se přitom o jedno z dílčích, ale svým významem zásadních témat středověkých dějin nejen šlechtických, ale obecně sociálních – stále znovu se tematika „hradu“ prolíná s otázkami symbolické komunikace. Lze přirozeně předpokládat, že další výzkum bude naše

96 Robert ŠIMŮNEK, *Město jako výrazový prostředek osobní reprezentace. Chyšě a Rabštejn za Buriana II. z Gutštejna († cca 1489)*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (vyd.), *Dvory a rezidence ve středověku, III. Všední a sváteční život na středověkých dvorech*, Praha 2009, s. 337–361. Z jiného úhlu – ale v témže základním principu – se jeví budování „rezidenčního města“ v případě Lorence Glace ze Starého Dvora († 1516), jehož rezidencí byl hrad Červený Hrádek, bez přímé vazby na sídliště městského typu: jeho pozornost platila nedalekému Jirkovu, kde se nechal i pohřbít a demonstroval tak rezidenční vazbu hradu a městečka (R. ŠIMŮNEK, *Jirkov*).

97 Robert ŠIMŮNEK, *Šlechtická reprezentace a její výrazové prostředky v pozdním středověku (modelové příklady ze západních Čech)*, in: Jiří Stočes (vyd.), *Historická dílna. Příspěvky za rok 2008*, Plzeň 2009, v tisku.

98 Robert ŠIMŮNEK, *Mělník jako rezidenční město a jeviště sakrální reprezentace*, *Confluens* 2010, v tisku.

znalosti jednotlivých otázek a aspektů dané problematiky, zde jen opatrně formulovaných, precizovat, eventuelně i korigovat – jak v návaznosti na prvotní zmapování témat bývá obvyklé. Rozumí se, že nahodilá selektivnost naší pramenné základny v řadě ohledů nabádá k obezřetnosti a někdy snad přímo podmíněčnému formulování pracovních tezí či dílčích závěrů (příkladem může být nesporná obliba a prestižnost jak „věžovitého charakteru“ hradní siluety, tak paralelně i bezvěžových hradů ve 14. století); současně je třeba zdůraznit, že nízký počet přímých dokladů ba dokonce jejich absence nutně neindikuje marginálnost, nebo přímo neexistenci jevu (ukázkovým příkladem mohou být šlechtické svatby a pohřby ve středověku, o nichž toho prameny prozrazují zoufale málo, ač se zcela nesporně jednalo o naprosto běžnou součást života).

Cum grano salis řečeno: jde tu o další z pokusů, tu více, tu méně úspěšných, o vítězství historikova důvtipu nad pramennou nouzí, pokusů přinutit „staré“ prameny k „novým“ výpovědím. Přičemž metodické nástrahy tu jsou nemalé, hranice mezi inovativní metodou a ahistorickou projekcí je často nezřetelná, a výsledek může být i ošidný. Což se stalo v našem případě Josefu Mackovi, když se metodou historické sémantiky pokoušel zmocnit procesu proměny hradu v zámek. Až příliš se tu nechal ovlivnit dnešním vnímáním těchto slov a kořeny tohoto přelomu se domníval nalézt v pozdním středověku. Zaujat jedностejným východiskem i cílem, mimoděk postupoval metodou dosazování do výsledku: terminologický posun hrad – zámek tak vyložil v kontextu zvyšujících se nároků na kulturu bydlení na panských sídlech. Množství dokladů, jež do této koncepce nejen nezapadají, ale přímo jí odporují, je přitom povážlivé. Výsledek revidované sémantické analýzy po dvaceti letech od uveřejnění Mackovy studie zní skromně a poněkud skepticky: terminologie hrad – zámek a její kolísání je zcela nahodilé a z našeho úhlu pohledu žádnou výpovědní hodnotu nemá.⁹⁹ Byl to až vývoj v 16. století, který pojem zámek posunul z původního označení opevněného, ohrazeného, „zamčeného“ objektu (v souladu s tím bývalo označení zámek užíváno v 15. století i pro města) směrem k (renesanční) rezidenci. Teprve v 16. století totiž pojem hrad jako označení panského sídla zámku ustupuje, zatímco dříve šlo o paralelní (a do značné míry synonymní) kategorie.¹⁰⁰

99 Josef MACEK, *Hrad a zámek (Studie historicko-sémantická)*, ČČH 89, 1991, s. 677–690; na problematičnost Mackových závěrů v daném směru jsem upozornil ve zprávě o knize Josef MACEK, *Česká středověká šlechta*, Praha 1997, kde byla uvedena stať přetištěna (ČČH 96, 1998, s. 189–190), a důkladnou argumentací pak věc podložil Robert NOVOTNÝ, *K Mackově pojetí hradu a zámku*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 7, 2000, s. 191–199.

Problematikou „hrady a změna životního stylu“ můžeme skončit. Bez ohledu na limity výpovědní hodnoty historické sémantiky je nesporné, že pozdně středověké přestavby panských sídel měly nejen zvýšit standard bydlení, ale i – pokud to stavebníkovi jeho finanční možnosti dovolily – ohromit a upoutat, rezidenční hrad měl být sám o sobě demonstrací. Výpověď hradní architektury – ať sebehonosnější – by nebyla úplná bez „legitimační složky“, tedy souboru nositelů významu: architektonických citátů, starobylých komponentů a eventuelně nápadných militárních prvků. S trochou zjednodušení řečeno prvé byly výrazem sociálního postavení stavebníka a jeho vazeb (markantní je tento moment v případě rodů, jež zaznamenaly strmý sociální vzestup), druhé výrazem tradice (jedné z klíčových kategorií středověkého právního myšlení) a třetí ztělesněním stavebníkova sebevědomí, jeho „hrdé nezávislosti“ a „neporazitelnosti“.¹⁰¹

100 Srovnávací pohled z jazykově německé oblasti nabízí G. Ulrich GROßMANN, *Die Verwandlung der Burg zum Schloss*, in: Heiko Laß (vyd.), *Von der Burg zum Schloss. Landesherrlicher und Adeliger Profanbau in Thüringen im 15. und 16. Jahrhundert*, Bucha bei Jena 2001, s. 29–40; autorovi sice uniklo, že terminologická dvoukolejnost Burg – Schloss není *ein typisch deutsches Problem* (s. 29–30), se směrem jeho úvah a jejich závěry lze nicméně naprosto souhlasit.

101 Alespoň na samý závěr pokládám za vhodné zmínit populární sice, avšak neobyčejně moudrou a myšlenkově inspirativní knihu Zdeňka KALISTY, *Cesta po českých hradech a zámcích aneb Mezi tím, co je, a tím, co není*, Praha 1993.

The Castle as a Symbol in the Consciousness of Czech Medieval Aristocracy

ROBERT ŠIMŮNEK

A reconstruction of the spectrum of castle symbolism focused upon a Czech environment has crystallised the general validity of the fundamental levels of meaning and stereotypes in which the castle is understood within the framework of contemporary emblematic communication (and as such was rooted in the consciousness of the aristocracy).

The symbolism of the castle was principally based upon 1. its location and / or possibly 2. its construction – a visually dominant (i.e. commanding) castle was the sign of „controlled landscape“ and simultaneously the representative symbol of its builder or owner; within this framework both the construction of rival castles and the assault on the enemy’s castles (their seizure, or possibly the destruction of a castle represented the undermining of their power and in a certain sense also of their social credibility) had the dual purpose – utilitarian and symbolical.

However, what constituted it as the bearer of meaning was not merely the total visual impact of „the castle in a landscape“ with its underlining architectural monumentality, but also a conveniently selected register of quotes and „references“ – whether references to the type of building (e.g. a lord’s castle) or specific (yet crucially important) construction detail (also including the role of the Lord’s construction guilds in the construction of aristocratic castles). The symbolic role of the castle in the consciousness of a medieval aristocrat is documented by a number of aspects – an attractive looking castle, especially a residential one, was a mark of the owner’s status and an expression of an adequate aristocratic representation (this is especially evident in the case of noble families who achieved rapid social ascent), the castle was an expression and embodiment of family traditions and therefore „the legitimacy of power“ (for example by reference to an older building structure, but also by the representation of family castles through their depiction in art).

Indeed, the evidence of castle architecture – however splendid – would not be complete without „the legitimacy component“, namely a group of bearers of meaning: architectonic extracts, antiquated components and eventually clear military features. The former were the expression of the builder’s social status and his links, the latter expressed tradition (one of the key categories of medieval legal thought) and the third was the embodiment of the builder’s self-confidence, his „proud independence“ and „indefatigability“.

Translated by Alena Linhartová